

SIKAP HIDUP TIYANG JAWI
WONTEN ING SEDASA CARIYOS DONGENG
SAKING BANDHA WARISAN ANTOLOGI DONGENG JAWA

SKRIPSI

Kaaturaken dhumateng Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah
Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta
Minangka Jejangkeping Sarat Anggayuh Gelar
Sarjana Pendidikan

Dening :
Arista Kurnia Sari
NIM 10205241030

PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
2015

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Sikap Hidup* Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* menika sampun pikantuk palilah dening *pembimbing* sarta sampun samekta ing pandadaran.

Yogyakarta, 23 Februari 2015

Pembimbing,

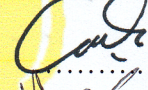

Prof. Dr. Suwardi Endraswara, M. Hum

NIP 19640403 199001 1 004

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan “*Sikap Hidup* Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*” menika sampun dipunandharaken wonten ing pendadaran sangajenging Dewan Penguji tanggal 4 Maret 2015 saha dipuntetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI			
Asma	Jabatan	Tapak Asma	Tanggal
Dr. Purwadi, S.S., M. Hum.	Ketua Penguji		13 / -15 .....
Sri Hertanti Wulan, M. Hum.	Sekretaris Penguji		13 / -15 .....
Drs. Afendy Widayat, M. Phil.	Penguji Utama		12 / -15 .....
Prof. Dr. Suwardi, M. Hum.	Penguji Pendamping		12 / -15 .....

Yogyakarta, 13 Maret 2015

Fakultas Bahasa Dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.

NIP 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingkang tandha tangan ing ngandhap menika, kula :

Nama : **Arista Kurnia Sari**

NIM : 10205241030

Progrm Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharaken bilih *karya ilmiah* menika asli panaliten kula piyambak. Samangertos kula, *karya ilmiah* menika boten ngewrat *materi* ingkang kaserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pethik sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara saha paugeran panyeratan *karya ilmiah* ingkang limrah.

Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jaweb kula minangka pribadi.

Yogyakarta, 23 Februari 2015

Panyerat,

Arista Kurnia Sari

SESANTI

“Kawula mung saderma, mobah-mosiking kersaning Maha Kuwaos” (Pitutur)

PISUNGSUNG

Linambaran kanthi pamuji syukur dhumateng ngarsaning Allah SWT,
skripsi menika kula pisungsungaken dhumateng tiyang sepuh kekalih
kula,Bapak Sutardi saha Ibu Sri Wahyuni, Amd. Kep ingkang sampun
paring panyengkuyung, pandonga, bea, saha katresnan.

PRAWACANA

Alhamdulillahirobbil'alamin, panyerat ngaturaken rasa sukur dhumateng ngarsanipun Gusti Allah ingkang Maha Agung, ingkang sampun paring lumubering rahmat saha hidayahipun dhateng panyerat saengga skripsi kanthi irah-irahan "***Sikap Hidup Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa***" menika saged kaimpun kanthi nir ing sambekala. Skripsi menika kaserat kangge jejangkeping sarat anggayuh gelar sarjana pendidikan.

Panyerat ugi ngaturaken agunging panuwun dhateng sadaya pihak ingkang sampun paring pambiyantu saha panyengkuyungipun awit saking purwaka dumugi paripurnanipun skripsi menika. Kanthi raos ingkang tulus panyerat ngaturaken agunging panuwun dhumateng :

1. Bapak Prof. Dr. Rochmad Wahab, M.Pd, M.A. minangka Rektor Universitas Negeri Yogyakarta ingkang sampun paring wekdal kangge sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah menika.
2. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M.Pd. minangka Dekan Fakultas Bahasa dan Seni ingkang sampun paring kalodhangan anggen kula nyerat skripsi menika.
3. Bapak Prof. Dr. Suwardi Endraswara, M. Hum. minangka Pangarsa Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring idin kangge nindakaken panaliten saha pandom salebeting kula sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah.
4. Bapak Prof. Dr. Suwardi Endraswara, M. Hum. minangka *Dosen Pembimbing* ingkang sampun kersa paring bimbingan, piwulang, saha pandonga dhateng panyerat.
5. Ibu Siti Mulyani, M. Hum. minangka Penasehat Akademik ingkang sampun paring piwulang ing salaminipun sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah.
6. Bapak saha Ibu Dosen Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring ngelmu, piwulang, miwah panjurung dhateng panyerat.

7. *Staf administrasi* jurusan Pendidikan Bahasa Daerah awit sadaya pambiyantunipun.
8. Tiyang sepuh kekalih, Bapak Sutardi saha Ibu Sri Wahyuni, Amd. Kep sarta mas kula Wahyu Ardi Nugroho ingkang boten nate kendhat paring pandonga, panyengkuyung, saha katresnanipun.
9. Kanca-kanca saking Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah angkatan 2010 mliginipun kanca-kanca kelas A sarta sadaya pihak ingkang boten saged kula sebutaken setunggal mbaka setunggal, ingkang sampun paring panyengkuyung saha paring panjurung dhateng kula.
10. Sedaya pihak ingkang sampun paring panyengkuyung saha pambiyantu ingkang boten saged dipunsebataken sadaya, satemah skripsi menika saged paripurna.

Skripsi menika temtu kemawon taksih dereng saged kawastan sae saha jangkep menapa malih sampurna. Pramila saking menika sadaya pamanggih saha panyaruwe ingkang tumuju murih langkung sae, jangkep, saha kasampurnaning skripsi menika tansah katampi kanthi raos bingah saha atur panuwun. Mugi-mugi skripsi menika tansah saged murakabi tumrap para pamaos. Wasana nyuwun agunging pangapunten saha maturnuwun.

Yogyakarta, Februari 2015

Panyerat,

Arista Kurnia Sari

PRATELAN ISI

	Kaca
IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PENGESAHAN	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACANA	vii
PRATELAN ISI	ix
PRATELAN TABEL	xi
PRATELAN LAMPIRAN	xii
PRATELAN CEKAKAN	xiii
SARINING PANALITEN	xiv
BAB I PURWAKA	
A. Dhasaring Panaliten.....	1
B. Underaning Perkawis	4
C. Watesaning Perkawis	4
D. Wosing Perkawis.....	5
E. Ancasing Panaliten.....	5
F. Paedahing Panaliten.....	5
G. Pangertosan	6
BAB II GEGARAN TEORI	
A. Karya Sastra	7
B. Sosiologi Sastra	12
C. <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	14
D. Panaliten ingkang Jumbuh	17
BAB III CARA PANALITEN	
A. Jinising Panaliten	18
B. <i>Data</i> saha Sumber <i>Data</i>	18

C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	19
D. Pirantining Panaliten	20
E. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	21
F. Caranipun Ngesahaken <i>Data</i>	23
BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN	
A. Asiling Panaliten	
1. <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi saha Paraga wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking Bandha Warisan <i>Antologi Dongeng Jawa</i>	24
2. Jinising Cara Ngandharaken <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking Bandha Warisan <i>Antologi Dongeng Jawa</i>	32
B. Pirembagan	
1. Wujud <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking Bandha Warisan <i>Antologi Dongeng Jawa</i>	40
a. Tri Sila	41
b. Panca Sila	45
2. Cara Ngandharaken <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking Bandha Warisan <i>Antologi Dongeng Jawa</i>	59
a. Kanthi Cara Langsung	59
b. Kanthi Cara Boten Langsung	64
BAB V PANUTUP	
A. Dudutan	80
B. <i>Implikasi</i>	82
C. Pamrayogi	82
KAPUSTAKAN	84
LAMPIRAN	86

PRATELAN TABEL

	Kaca
Tabel 1 : Kartu <i>Data</i> Wujud saha Cara Ngandharaken <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	21
Tabel 2 : Format Tabel <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	22
Tabel 3 : Format Tabel Cara Ngandharaken <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	22
Tabel 4 : Jinis saha Wujud <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi wonten ing <i>Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa</i>	28
Tabel 5 : Cara Ngandharaken <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi wonten ing <i>Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa</i>	33

PRATELAN LAMPIRAN

	Kaca
Lampiran : Tabel Analisis Wujud saha Cara Ngandharaken <i>Sikap</i> <i>Hidup</i> Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos saking <i>Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa</i>	86

PRATELAN CEKAKAN

BL   =   Boten Langsung

L   =   Langsung

SIKAP HIDUP TIYANG JAWI
WONTEN ING SEDASA CARIYOS DONGENG
SAKING BANDHA WARISAN ANTOLOGI DONGENG JAWA

Dening
Arista Kurnia Sari
NIM 10205241030

SARINING PANALITEN

Ancasing panaliten menika kangge mangertosi kadospundi *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Panaliten menika ngandharaken wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi.

Panaliten menika kalebet jinis panaliten *deskriptif kualitatif*. Data panaliten awujud ukara-ukara ingkang nedahaken *sikap hidup* tiyang Jawi saha cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi. Caranipun ngempalaken data ing panaliten menika migunakaken teknik maos saha nyerat. Pirantining panaliten inggih menika panaliti sarta kartu *data*. Data ingkang sampun kapanggihaken dipunanalisis lajeng kaandharaken mawi *teknik deskriptif*. Panaliti migunakaken *validitas semantis* kangge manggihaken data ingkang valid, lajeng kangge manggihaken *reliabilitas*, panaliti migunakaken *reliabilitas intrarater* saha *reliabilitas interrater*.

Asiling panaliten menika nedahaken bilih jinising *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken wonten kalih jinis. Jinis ingkang sepisan inggih menika Tri Sila ingkang kapanggihaken awujud eling, pracaya, saha mituhu. Jinis ingkang kaping kalih inggih menika Panca Sila ingkang kapanggihaken wonten gangsal wujud *sikap hidup* inggih menika rila, narima, sabar, saha budi luhur. *Sikap hidup* budi luhur kapanggihaken wonten gangsal inggih menika ngormati tiyang sanes, welas asih, paring pambiyantu tiyang sanes, tanggel jawab dhateng kulawarga, saha bekti dhateng tiyang sepuh. Caranipun ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing panaliten menika wonten kalih cara, inggih menika kanthi cara langsung saha boten langsung.

Pamijining tembung : *Sikap hidup* tiyang Jawi, Cara ngandharaken, *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Karya sastra minangka asil *rekaan* utawi *fiksi*. *Fiksi* asalipun saking tembung *fingere* (basa Latin) ingkang tegesipun *berpura-pura* (Wahyuningtyas, 2001: 43). Wonten ing salebeting cariyos, panganggit minangka panyerat ugi paraga-paraga wonten ing cariyos sipatipun namung *berpura-pura*. Ananging, paraga ingkang namung *khayalan* kasebut ndadosaken karya sastra dados *menarik*.

Karya sastra inggih asil karya cipta *sastrawan* ingkang ngewrat nilai (estetis) ugi nilai piwulang gesang. Nilai *estetis* utawi nilai kaendahan nedahaken bilih karya sastra kala wau inggih satunggaling karya seni. Wondene, karya sastra ugi nedahaken nilai piwulang gesang inggih menika *pesan* ingkang dipunandharaken panganggit dhateng pamaos, pramila wonten ing karya sastra dipunpangribawani dening pendidikan utawi *pengetahuan*ipun panganggit.

Karya sastra sesambetanipun antawisipun *imajinasi* panganggit kaliyan pagesangan. Karya sastra minangka *cermin* pagesangan *sosial* masarakatipun amargi perkawis ingkang dipungambaraken wonten ing masarakat inggih perkawis-perkawis ingkang wonten ing pagesangan panganggit minangka anggota masarakat (Wahyuningtyas, 2001: 23). Amargi wontenipun *realitas sosial* ing sakiwa-tengenipun pagesangan panganggit menika dados bahan kangge nyipta utawi nganggit satunggaling karya sastra ingkang asilipun ngewrat

sesambetanipun antawisipun pangesangan panganggit kaliyan masarakat wonten ing sakiwa-tengenipun panganggit.

Karya sastra Jawi kathah wujudipun, antawisipun inggih menika cerkak, *novel*, dongeng, saha geguritan ingkang ngewrat *pesan* saha nilai-nilai *positif* ingkang migunani kangge kaselarasan pagesangan masarakat. Salahsatunggalipun karya sastra ingkang misuwur wonten ing masarakat inggih menika dongeng. Dongeng miturut Endraswara (2011: 110) inggih menika satunggaling cariyos ingkang tuwuh saking *imajinasinipun* manungsa (panganggit) saking menapa ingkang wonten ing gesang padintenanipun manungsa. Cariyosipun ingkang *imajinatif* saha prasaja ndadosaken dongeng menika dipunremeni pamaos mliginipun lare-lare. Cariyos ing dongeng antawisipun nyariyosaken ngengingi asal-usul dumadinipun salah satunggaling papan, mitos-mitos, *fabel* (cariyos kewan), lan sapanunggalanipun.

Dongeng asringipun dipuncariyosaken tiyang sepuh dhateng putra-putranipun saderengipun tilem. Ing cariyos dongeng gadhah nilai-nilai utawi *pesan* minangka piranti kangge paring piwulang lare-lare. Wosing cariyos ingkang dipunandharaken panganggit boten ical saking *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing pagesangan padintenan.

Sikap hidup tiyang Jawi menika dipundadosaken pedoman gesang wonten ing masarakat Jawi supados tiyang Jawi gadhah jati diri ingkang sae, gesangipun saged ayem tentrem. Ananging wonten ing kasunyatan samenika kathah tiyang Jawi mliginipun para mudhanipun ingkang boten ngetrepaken *sikap hidup* tiyang Jawi ing pagesanganipun, tindak tandukipun kirang sae. Kamangka *sikap hidup*

tiyang Jawi menika wigati kangge gesang ing donya. Kanthi mekaten, langkung saenipun wiwit alit utawi mudha *sikap hidup* tiyang Jawi kedah dipunsinau saha dipungadhahi dening masarakat lumantar karya-karya sastra ingkang ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi inggih menika mliginipun dongeng.

Salah satunggaling karya sastra dongeng inggih menika *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. *Antologi* dongeng menika dipunterbitaken dening Sanggar Sastra Jawa Yogyakarta, Lembaga Kajian Budaya Surakarta, saha CV. Radhita Buana, cetakan pertama 2001. Buku *Antologi* dongeng menika asiling *Lomba Penulisan Dongeng dan Cerpen Berbahasa Jawa* ingkang dipunpanagrsani Drs. Pardi Suratno, M. Hum. Ing salebeting *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* menika wonten 31 cariyos dongeng, saha 158 kaca.

Antologi dongeng menika ngewrat karya-karya ingkang paling sae saking para *peserta* lomba saking mapinten-pinten daerah, kados ta Ngayogyakarta, Solo, Semarang, Surabaya, Kebumen, Magelang, Sidoarjo, lan sapanunggalanipun.

Adhedhasar perkawis ingkang kaandharaken ing nginggil, panaliti badhe naliti *sikap hidup* tiyang Jawi wonteng ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*, amargi cariyos dongeng ing *antologi* dongeng menika cariyosipun ngewrat kathah piwulang, tembung-tembungipun mentes gampil dipunmangertosi, saha *antologi* dongeng menika dereng nate dados *obyek* panaliten. Panaliti mendhet sedasa cariyos dongeng minangka sumber *data*, amargi miturut panaliti ing salebeting sedasa cariyos menika ngewrat mapinten-pinten *sikap hidup* tiyang Jawi.

B. Underaning Perkawis

Adhedhasar andharan dhasaring panaliten ing inggil, nuwuhaken perkawis-perkawis ingkang saged dipunrembag. Perkawis-perkawis kasebut inggih punika :

1. Unsur *intrinsik* ingkang wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.
2. Unsur *ekstrinsik* ingkang wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.
3. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.
4. *Mimesis* wonten ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.
5. Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.

C. Watesaning Perkawis

Adhedhasar perkawis-perkawis saking underaning perkawis, supados panaliten menika langkung *fokus*, perkawis ingkang badhe dipunrembag prelu dipunwatesi. Watesaning perkawis wonten ing panaliten menika inggih menika :

1. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.
2. Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.

D. Wosing Perkawis

Adhedhasar saking watesaning perkawis ing nginggil, wosing perkawis wonten ing panaliten menika inggih menika :

1. Kadospundi *Sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ?
2. Kadospundi cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*?

E. Ancasing Panaliten

Adhedhasar saking wosing perkawis, ancasing panaliten menika inggih menika :

1. Ngandharaken *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* .
2. Ngandharaken caranipun panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing salebeting cariyos ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.

F. Paedahing Panaliten

Panaliten menika gadhah paedah ing ngandhap menika :

1. Paedah Teoritis

Kanthi teoritis, panaliten menika dipunkajengaken saged paring pangertosan ingkang gayut kaliyan dongeng mliginipun babagan *sikap hidup* tiyang Jawi. Panaliten menika saged dipundadosaken *referensi* kangge panaliten-panaliten salajengipun ingkang gayut kaliyan *sikap hidup* tiyang Jawi.

2. Paedah Praktis

Kanthi praktis, panaliten menika dipunkajengaken saged paring pemahaman babagan *sikap hidup* tiyang Jawi supados pamaos saged njumbuhaken wonten ing pagesangan.

G. Pangertosan

1. Karya Sastra

Asiling karya cipta, raos, saha karsa saking manungsa ingkang dipunandharaken mawi lisan utawi seratan.

2. Cara ngandharaken

Caranipun tiyang mahyakaken utawi ngandharaken satunggaling piwulang.

3. Dongeng

Karya sastra lami ingkang nyariosaken kadadosan-kadadosan kanthi *imajinatif (khayalan)*, saha ing salebeting cariyos ngewrat piwulang utawi nilai-nilai.

4. *Sikap Hidup* Tiyang Jawi

Sikap-sikap ingkang sae ingkang kedah dipuncepeng dening manungsa minangka pedoman kangge gesang wonten ing donya.

5. *Bandha Warisan*

Buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*, awujud kempalan dongeng paling sae ingkang dipunanggit dening para *peserta* lomba nyerat dongeng saking mapinten-pinten daerah.

BAB II GEGARAN TEORI

A. Karya Sastra

Miturut Suroso (2009: 16) karya sastra minangka *dokumen* budaya bangsa ingkang wigati saha prelu dipuntingkataken *kualitasipun*. Karya sastra arupi *cerminan* saking masarakat, wonten ing karya sastra mliginipun ingkang awujud *prosa* saged katingal kados pundi kahanan *sosial* ingkang wonten rikala karya sastra menika dipunserat. Karya sastra nggambaraken *perasaan*, *harapan* utawi *aspirasi* manungsa, satemah karya sastra ugi saged dados *pengukur* kangge ningali tindak-tanduk saben manungsa.

Jumbuh kaliyan pamanggihipun Sangidu (2007: 43) bilih karya sastra inggih minangka *apresiasi* panganggit dhateng *realitas sosial* ingkang dipunadhepi. Ing salebeting sastra ngewrat *pengalaman subyektif* panganggit, *pengalaman subyektif* tiyang (*fakta individual*), saha *pengalaman subyektif* satunggaling kelompok masarakat (*fakta sosial*). Karya sastra menika dipunserat adhedhasar menapa ingkang dipunraosaken saha dipunpenggalih dening panganggit, saged ugi saking tiyang sanes, saha saking kelompok masarakat.

Endraswara (2012: 100) ngandharaken bilih karya sastra inggih menika cipta *estetis* ingkang ngginakaken simbol utawi pratandha lan migunani kangge pamaosipun. Karya sastra asring ngewrat tandha ingkang saged dipuntingali langsung (*tersurat*) saha boten saged dipuntingali kanthi langsung (*tersirat*). Tandha ingkang sae menika saged dados piwulang ingkang migunani kangge pamaos karya sastra.

Karya sastra ingkang sae miturut Watt (wonten ing Endraswara, 2011: 22) inggih saged paring paedah :

1. *Pleasing*, inggih menika *kenikmatan hiburan*. Karya sastra dipunanggep saged ngatur wirama gesang, satemah saged nyelarasaken raos.
2. *Instructing*, inggih menika paring piwulang tartamtu ingkang saged damel *semangat* gesang. Karya sastra dipunkajengaken gadhah *aspek didaktik*. Karya sastra saged paring piwulang saking menapa ingkang wonten ing karya sastra menika.

Adhedhasar saking pangertosan-pangertosan ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih karya sastra inggih menika asiling karya manungsa ingkang saged dados sarana kangge panglipur, piwulang, saha *cerminan* kangge masarakat. Salahsatunggaling wujud karya sastra menika inggih dongeng.

Dongeng miturut Poerwadarminta (1939: 74) inggih menika cariyos karangan. Dongeng minangka salah satunggaling wujud karya sastra misuwur ingkang cariyosipun dipunanggit dening pangarang kanthi *imajinatif*, cariyos ingkang boten saestu kadadosan saha kathah perkawis ingkang boten mlebet ing nalar.

Dongeng asringipun minangka sarana kangge panglipur, nanging wonten ing salebeting cariyos dongeng ugi ngewrat piwulang utawi nilai-nilai saha *pesan* kangge pamaosipun utawi ingkang mirengaken. Jumbuh kaliyan pamanggihipun (Endraswara, 1991: 3) bilih dongeng inggih menika cariyos ingkang boten saestu

kadadosan, wosipun saged kangge panglipur manah saha ngewrat piwulang moral.

Danandjaja (2007: 83) ngandharaken bilih dongeng minangka cariyos rakyat ingkang boten kasunyatan saha minangka panglipur. Ananging dongeng ugi kathah ingkang nggambaraken kaleresan, wosipun ngewrat piwulang (moral), saha sindiran. Jumbuh kaliyan pamanggihipun Nurgiyantoro (2005: 200) bilih moral dongeng saged awujud *peringatan* utawi sindiran kangge tiyang ingkang gadhah watak ala. Dongeng asring nyariyosaken susahing ngagesang paraga, nanging amargi jujur saha sabaripun paraga kasebut pikantuk piwales utawi imbalan ingkang ngremenaken. Dene suwalikipun, paraga ingkang ala mesthi pikantuk ukuman utawi piwales ingkang ala.

Jinising dongeng wonten kathah, miturut Widodo, dkk (2008: 51) dongeng menika kaperang dados enem, inggih menika *fabel*, *legenda*, *mite*, dongeng gegedhug, dongeng lugu, saha *sage*. *Fabel* inggih menika dongeng ingkang paraganipun awujud kewan-kewan ingkang dados gegambaraning manungsa, gadhah sipat-sipat kados manungsa. *Legenda* inggih menika dongeng ingkang nyariyosaken dumadining alam utawi papan. *Mite* inggih menika dongeng ingkang nyariyosaken mitos. Dongeng gegedhug inggih menika cariyosipun gayut kaliyan prang. Dongeng lugu inggih menika wosing cariyos sarwa aneh, *khayalan* boten wonten buktinipun. *Sage* inggih menika dongeng ingkang nyariyosaken kadadosan wonten ing papan saha jaman tartamtu, asringipun nyariyosaken sihir saha memedi utawi roh-roh alus.

Dongeng saged dipunginakaken minangka sarana njagi, nglestunaken, saha nanemaken nilai-nilai dhateng tiyang minangka masarakat mliginipun para *generasi* mudha. Bascom lumantar Soedarsono, dkk. (1986: 16) ngandharaken paedahipun cariyos dongeng, antawisipun kasebut ing ngandhap menika :

1. Kangge ngandharaken angen-angen utawi gagasan.
2. Kangge sarana pangesahan pranata-pranata saha *sistem* kabudayan.
3. Kangge piranti pendidikan.
4. Kangge piranti *pemaksa* saha *pengawas* supados norma-norma masarakat dipuntindakaken.

Kanthi mekaten saged dipunpendhet dudutan saking pangertosan-pangertosan wonten ing nginggil ngengingi dongeng, inggih menika cariyos karangan *imajinatif* utawi ngayawara saking pangarang ingkang nggambaraken pagesangan wonten ing masarakat. Wonten ing salebeting cariyos dongeng ugi ngewrat piwulang mliginipun ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi kangge ndhapuk kapribadhen lare-lare, utawi dados sarana pendidikan wonten ing pagesangan masarakat.

Piwulang utawi pamanggih panganggit wonten ing salebeting karya sastra saged dipunsamektakaken dhateng para panikmat sastra kanthi mapinten-pinten cara, antawisipun kanthi pacelathon antawisipun paraga, utawi lampahan ingkang dipuntindakaken dening para paraga kangge mungkasi perkawis gesangipun. Panganggit saged ngginakaken cara tartamtu kangge ngandharaken pamanggihipun lumantar karya sastranipun, ingkang umumipun dipunsebut cara ngandharaken.

Cara ngandharaken inggih menika kados pundi panganggit ngandharaken piwulang dhateng pamaos, mliginipun ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi. Cara ngandharaken piwulang ing salebeting karya sastra mliginipun dongeng, dipunandharaken kanthi kalih cara inggih menika kanthi langsung saha boten langsung. Jumbuh kaliyan pamanggihipun Nurgiyantoro (2012: 335) cara ngandharaken piwulang wonten salebeting karya sastra saged dipunketingalaken kanthi langsung saha boten langsung.

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing salebeting karya sastra inggih menika :

1. Cara Langsung

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang sepisan inggih cara ingkang tersurat. Cara langsung inggih panganggit nalika ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi kanthi gamblang cetha katingal saking teks ingkang wonten ing cariyos. Cara ngandharaken piwulang kanthi langsung ugi saged dipunwastani satunggaling bentuk *komunikasi* antawisipun panganggit kaliyan pamaos. Piwulang salebeting karya sastra saged dipunpanggiaken wonten ing solah bawa, pamanggih saha pacelathon antawisipun paraga ing karya sastra. Lakon paraga wonten ing salebeting karya sastra minangka wujud sipat utawi *karakter* ingkang dipunginakaken panganggit kangge ngandharaken piwulang dhateng para pamaos.

2. Cara Boten Langsung

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi kaping kalih inggih cara ingkang *tersirat* utawi cara boten langsung. Cara ngandharaken piwulang saha nilai

kanthi boten langsung wonten ing karya sastra adatipun *tersirat*. Panikmat sastra kedah ngupiya piyambak kangge madosi, nemtokaken, saha ngraosaken piwulang utawi *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kaewrat ing salebeting karya sastra. Cara ngandharaken piwulang utawi *sikap hidup* tiyang Jawi kanthi boten langsung adatipun dipunketingalaken panganggit kanthi lakon saha sikap para paraga nalika mungkasi perkawis wonten ing salebeting gesangipun. Cara mungkasi perkawis menika saged awujud lakon ingkang *verba* utawi namung panggalih saha raos manah paraga. Lakon ingkang *emplit* kados mekaten ingkang dipuntingalaken panganggit dhateng panikmat sastra supados lajeng saged dipunpahami, dipun*tafsir*aken saha dipuntuladhani.

B. Sosiologi Sastra

Sosiologi sastra inggih menika ilmu gabungan antawisipun ilmu sosiologi saha ilmu sastra. Miturut Ratna (2003: 1-2) sosiologi sastra kasusun saking kalih tembung inggih menika sosiologi saha sastra. Sosiologi saking tembung *sosio/socius* ateges masarakat, *logi/logos* ateges ngelmu. Pramila, sosiologi inggih menika ngelmu ingkang ngandharaken asal-usul saha tuwuhipun masarakat, ngelmu ingkang nyinaoni sedaya gayutan antawisipun manungsa wonten ing masarakat. Sastra inggih menika saking akar tembung *sas* (Sansekerta) ingkang ateges nuduhaken, mulang, maringi pitedhah saha intruksi. Panambang *tra* gadhah teges piranti utawi sarana. Dados sastra ngemot teges kempalan piranti ingkang dipunginakaken kangge mulang, buku pitedhah utawi buku pasinaon ingkang sae.

Sosiologi inggih menika ngelmu ingkang ilmiah saha objektif ngengingi manungsa ing masarakat, lembaga-lembaga lan proses sosial (Damono, 1978: 7). Sosiologi ngrembag kados pundi gesangipun manungsa ing masarakat, kados pundi makaryanipun saha kados pundi gesangipun manungsa. Pamanggih menika sami kaliyan Soejono Sukanto (wonten ing Wiyatmi, 2008: 1) bilih sosiologi nyinaoni kados pundi gesangipun saha cara cara gesang manungsa ing masarakat, saged ugi sosiologi dipunsebut nyinau manungsa.

Gayutipun sosiologi kaliyan sastra inggih menika sami-sami nyinaoni manungsa ing masarakat. Miturut Wellek (1990: 109) bilih sastra menika mahyakaken pagesangan ingkang wonten kasunyatan sosial sinaosa sastra namung niru pagesangan manungsa. Miturut pamanggih menika sastra minangka *cermin* masarakat, gadhah objek ingkang sami kaliyan sosiologi inggih menika manungsa ing masarakat. Pramila sanajan kekalihipun ngelmu ingkang beda nanging saged dipunginakaken panaliten sosiologi sastra. Panaliten menika kathah ingkang remen amargi panaliti saged mirsani sastra menika dados cermin gesangipun masarakat.

Ngelmu sosiologi sastra miturut Wellek saha Warren (wonten ing Wiyatmi, 2008: 13) kaperang dados tigang jinis inggih menika sosiologi panganggit, sosiologi karya sastra, lan sosiologi pamaos :

1. Sosiologi panganggit, ngrembag perkawis status sosial, ideologi politik , lan sanes-sanesipun ingkang wonten gayutipun kaliyan gesangipun panganggit.

2. Sosiologi karya sastra, ngrembag bab karya sastra. Ingkang dados pokok perkawisipun inggih menika bab-bab ingkang wonten ing karya sastra lan menapa ancas saha amanat ingkang badhe dipuncariyosaken.
3. Sosiologi pamaos, inggih menika ngrembag perkawis bab pamaos lan kados pundi karya sastra manika paring paedah dhateng pamaos.

Sosiologi karya sastra ngandharaken wos, ancas, saha perkawis sanes ingkang wonten sambet rapetipun kaliyan perkawis sosial. Tegesipun menapa ingkang wonten ing karya sastra inggih menika gegambaran saking masarakat saestu. Satemah panaliten sosiologi sastra ngrembag wos saha ancas menapa kemawon ingkang wonten ing karya sastra, saha perkawis-perkawis sanes ingkang wonten sambet rapetipun kaliyan perkawis sosial.

C. Sikap Hidup Tiyang Jawi

Wonten ing kamus umum basa Indonesia dipunandharaken bilih sikap inggih menika tindak tanduk padintenan. Kadhang kala tiyang negesi *sikap hidup* menika sami kaliyan *pandangan hidup*. Miturut Jong (1976: 9) *sikap hidup* boten *identik* kaliyan *pandangan hidup*. Tiyang ingkang beda *pandangan hidup*ipun ngengingi Gusti, donya, saha manungsa saged ningalaken *sikap hidup* ingkang sami. *Sikap hidup* gayut kaliyan agama, adat istiadat, saha watak bangsanipun. Pramila, *sikap hidup* menika ageng gayutipun kaliyan tindak tanduk ingkang saged dipuntingali, dipunamati wonten ing gesang padintenan.

Andharan ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing serat Sasangka Djati inggih menika Hasta Sila utawi wolu sikap dhasar, ingakng kaperang dados

kalih inggih menika Tri-Sila saha Panca-Sila (Herusatoto, 2001: 71-72). Tri-Sila minangka sikap pokok ingkang kedah katindakaken dening manungsa saben dintenipun, saha minangka perkawis ingkang kedah dipuntuju dening budi saha ciptanipun manungsa rikala nyembah Gusti. Ingkang kalebet Tri-Sila inggih menika :

1. Eling

Eling inggih menika manungsa sadar saha ngabekti dhumateng Gusti Ingkang Maha Tunggal. Miturut piwulang R. Sunarto (wonten ing Herusatoto, 2001: 72) Gusti Ingkang Maha Tunggal inggih menika tigang sipat ingkang dados setunggal antawisipun Suksma Kawekas utawi Allah Ta'ala, Suksma Sejati utawi Rasulullah, saha ruh suci utawi jiwa manungsa ingkang sejati, ketiganipun dipunsebut Tri Purusa.

2. Pracaya

Pracaya inggih menika pracaya dhumateng Utusanipun Gusti Allah utawi Rasulullah. Kanthi pracaya dhumateng Utusanipun Gusti Allah, ateges ugi pracaya dhumateng Gusti Allah saha dhateng jiwa pribadinipun piyambak.

3. Mituhu

Mituhu inggih menika kedah nindakaken sedaya printahipun Gusti Allah ingkang dipunandharaken lumantar Utusanipun utawi Rasulullah.

Saderengipun manungsa saged nglampahi Tri-Sila, manungsa kedah ngupiya rumiyin kangge gadhahi watak saha tindak tanduk ingkang sae inggih menika Panca-Sila (Herusatoto, 2001: 72). Ingkang kalebet Panca-Sila inggih menika :

1. Rila

Rila inggih menika nyerahaken sedaya ingkang dipungadhahi dhumateng Gusti Allah kanthi raos ikhlas, amargi sedayanipun menika kuwaosipun Gusti Allah.

2. Narima

Narima inggih menika boten meri kaliyan nasibipun utawi menapa kemawon ingkang dipungadhahi tiyang sanes. Ngraosaken marem dhateng menapa kemawon ingkang sampun dipunparingi Gusti Allah utawi *bersyukur*.

3. Temen

Temen inggih menika boten mblenjani janji. Nyepeng utawi netepi menapa ingkang sampun dipunngendikakaken piyambak kanthi *lisan* utawi wonten ing batin .

4. Sabar

Sabar inggih menika kiyat kaliyan sedaya cobaan gesangipun. Tiyang ingkang sabar kalebet tiyang ingkang imanipun kiyat saha tiyang ingkang gadhah kathah pangertosan, amargi boten malih beda-bedakaken pundi musuh saha kanca, pundi emas saha siti.

5. Budi Luhur

Budi luhur inggih menika menawi manungsa ngupiya nindakaken sipat-sipat utawi tabiyat ingkang ingkang sae, kados ta gadhah raos welas asih dhateng sesami, suci, adil, boten mbeda-bedakaken derajat tiyang sanes, saha remen tetulung dhateng sesami boten ngajengaken piwales menapa kemawon.

Gangsal sikap kasebut minangka *sikap hidup* ingkang kedah dados pedoman dhateng tiyang Jawi menawi badhe ngraosaken saha nglampahi pagesangan ingkang ayem, tentrem, saha minulya. Saben *sikap* ingkang dipuntindakaken boten namung *berpatokan* kaliyan agama, nanging ugi kaliyan adat saha dhasaring kabudayanipun, saha watak bangsanipun.

D. Panaliten ingkang Jumbuh

Panaliten ingkang jumbuh kaliyan panaliten *Sikap Hidup* Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* inggih menika panaliten *Sikap Hidup Orang Jawa Dalam Novel Orang-Orang Proyek Karya Ahmad Tohari* ingkang dipuntindakaken dening Diah Trianingrum saking Jurusan Sastra Indonesia Universitas Negeri Malang. Panaliten menika inggih panaliten *deskriptif kualitatif*. *Data* ingkang dipunasilaken arupi ukara utawi tembung-tembung awujud kutipan. Piranti panaliten menika inggih *human instrument* saha dipunbiyantu kartu *data*. Asiling panaliten menika inggih *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing pagesangan agama inggih menika *penyatuan* dhiri kaliyan Gusti kanthi kedhah nindakaken prentahipun, saha *sikap hidup* tiyang Jawi kaliyan dhiri pribadhi supados manungsa gadhah kapribadhen ingkang sae, boten gampil nglokro, saha kiyat menawi wonten perkawis ingkang damel susahing manah.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Jinising panaliten menika kalebet panaliten *kualitatif*, amargi data ingkang dipunpendhet awujud tembung-tembung ingkang ngasilaken dhata *deskriptif kualitatif* (Endraswara, 2011: 146). Panaliten dipuntindakaken kanthi nganalisis *data*, ancasipun kangge ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kaewrat wonten ing salebeting cariyos dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* saha cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing dongeng-dongeng kasebut.

Panaliten menika ngginakaken *pendekatan sosiologi sastra*. *Pendekatan Sosiologi sastra* inggih minangka sesambetanipun antawisipun sastra saha masarakat, *literature is an exspression of society*, tegesipun sastra inggih menika *ungkapan perasaan* masarakat. Maksudipun masarakat purun boten purun kedah *mencerminkan* saha *mengekspresikan* gesang (Wellek,1990: 110).

B. Data saha Sumber Data

Data wonten ing panaliten menika inggih menika awujud kutipan-kutipan ing salebeting cariyos dongeng ingkang nedahaken utawi gegayutan kaliyan *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing salebeting cariyos dongeng ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. *Data* menika saged awujud ukara, narasi, saha pacelathon.

Sumber *data* panaliten menika inggih menika *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Buku *Antologi* dongeng menika dipunterbitaken dening Sanggar Sastra Jawi Yogyakarta, Lembaga Kajian Budaya Surakarta, saha CV. Radhita Buana, cetakan pertama 2001. Buku *Antologi* dongeng menika asiling *Lomba Penulisan Dongeng dan Cerpen Berbahasa Jawi* ingkang dipunpangarsani dening Drs. Pardi Suratno, M. Hum. *Antologi* menika ngewrat karya-karya paling sae saking para peserta lomba saking mapinten-pinten daerah, kados ta Ngayogyakarta, Solo, Semarang, Surabaya, Kebumen, Magelang, Sidoarjo, lan sapanunggalanipun.

Ing salebeting *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* menika wonten 31 cariyos dongeng, saha 158 kaca. Saking 31 cariyos dongeng ing *antologi* dongeng menika dipunpendhet sedasa cariyos, amargi wonten ing salebeting cariyos ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi saha mapinten-pinten irah-irahanipun nedahaken salahsatunggaling *sikap hidup* tiyang Jawi, antawisipun inggih menika dongeng kanthi irah-irahan “Narima ing Pandum” saha “Mitra Sejati”.

C. Caranipun Ngempalaken Data

Caranipun ngempalaken *data* wonten ing panaliten menika kanthi cara maos saha nyerat. Ingkang sepisan inggih menika kanthi cara maos, maos menika kedah permati, madosi pundi kemawon *data* ingkang nedahaken *sikap hidup* tiyang Jawi inggih menika ngewrat eling, pracaya, mituhu (Tri-Sila) saha rila, narima, temen, sabar, budi luhur (Panca-Sila) wonten ing salebeting cariyos dongeng ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Maos prelu katindakaken

boten namung sepisan kemawon, nanging kedah dipunbangsuli malih supados pikantuk *pengamatan data* ingkang leres.

Data-data ingkang sampun kapanggihaken lajeng dipunserat ing kertu *data*. *Data* ingkang dipunginakaken inggih menika awujud ukara, narasi, utawi pacelathon ingkang wonten sambet rapetipun kaliyan *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing salebeting cariyos dongeng ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Salajengipun inggih menika nyerat irah-irahan cariyos ingkang wonten *datanipun* ingkang wonten ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Pungkasanipun ngandharaken caranipun panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.

D. Pirantining Panaliten

Wonten ing panaliten menika piranting panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika *human instrument*, inggih menika ingkang dados *instrumenipun* inggih panaliti piyambak, amargi panaliti menika gadhah paedah netepaken *fokus* panaliten, ngempalaken *data*, ingkang paring biji *kualitas data*, nganalisis *data*, *nafsiraken data*, saha ndamel dudutanipun. Piranti utawi *instrumen* sanesipun ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih menika kertu *data*. Kertu *data* dipunginakaken kangge nyerat *data-data* asiling maos sedasa cariyos dongeng ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ingkang *relevan* utawi ngewrat *sikap hidup* tiyang Jawi, supados langkung gampil anggenipun ngempalaken *data*.

Tabel 1. Kertu *data*

No. <i>Data</i>	<i>Data Kutipan</i>	<i>Sikap Hidup Tiyang Jawi</i>	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
1.	“Ah, kuwi mung kandhane bocah-bocah,” ngucap ngono Mbok Randha karo ngekep anake. Atine keranta-ranta banget. Sabanjure dheweke kandha maneh, ”Kanggo biyung, ya mung kowe anakku sing ayu dhewe!”	Budi Luhur (Welas Asih)		√	12

Katrangan :

- a. L : Langsung.
- b. BL : Boten langsung.

E. Caranipun Nganalisis *Data*

Metode ingkang dipunginakaken kangge nganalisis *data* ing panaliten menika inggih menika medote *analisis deskriptif*. Metode *analisis deskriptif* dipunginakaken kangge ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing salebeting cariyos dongeng ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.

Lampah-lampahipun nganalisis *data* ing panaliten menika inggih menika pados *data-data* ingkang ngewrat ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi. Lajeng, *data* dipunanalisis utawi dipunpantha-pantha miturut kategoripun. Sasampunipun dipunpantha-pantha *data* dipunserat wonten ing kertu *data* ingkang sampun cumawis. Menawi *data-data* sampun wonten ing kertu *data*, salajengipun dipunanalisis kanthi cara *deskriptif*.

Tabel 2. Format Tabel *Sikap Hidup* Tiyang Jawi

No.	Jinising <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Wujud <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Indikator	No. Data
1.	Tri Sila	Mituhu - Nindakaken Sariat Islam	<i>“Aku gelem dadi mangsamu, gelem Mbok gaglak, nanging aku njaluk wektu sedhela, kanggo sembahyang luwih dhisik, nyenyuwun marang Gusti, supaya tumindakmu sing dur angkara kuwi, antuk piwales trep karo patrapmu, he Dewata Cengkar!” panjaluke Ajisaka.</i>	36

Tabel 3. Format Tabel Cara Ngandharaken *Sikap Hidup* Tiyang Jawi

No.	<i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. Data
			L	BL	
1.	Mituhu	<i>“Pancen leres aturipun Simbok, bilih sampun kathah ingkang dados banten, kita anamung kawula alit mboten kuwagang nampi kasewenang-wenanganipun Prabu Dewata Cengkar. Ananging Simbok mboten susah nguwartosaken sanget, amargi sedaya panggesanganipun manungsa menika sampun kaatur Gusti Ingkang Murbeng Dumadi, saengga kula, Simbok, lan sedaya titah kedah mituhu dhawuhing Pangeran, ndedonga rintem kalawan dalu, mugi kita tansah pikantuk, pangayomanipun Gusti lan sageda uwal saking angkara murkanipun Prabu Dewata Cengkar Menika.”</i>	√		27

Katrangan :

- L : Langsung.
- BL : Boten langsung.

F. Caranipun Ngesahaken *Data*

Validitas ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih menika *validitas semantis*. *Validitas semantis* inggih menika ngukur tingkat *kesensitifan* makna *simbolik* ingkang wonten gegayutanipun kaliyan *konteksipun* (Endraswara, 2011: 164). Pangukuran makna *simbolik* dipungayutaken kaliyan *konteks* karya sastra saha *konsep* utawi *kontruks* analisis.

Reliabilitas wonten ing panaliten menika ngginakaken *reabilitas intrarater* saha *reabilitas interrater*. *Reabilitas intrarater* inggih menika panaliti kanthi cara maos saha mangertosi *data* panaliten kanthi tliti saha saha makaping-kaping. *Reabilitas interrater* inggih menika panaliti ngrembag asiling panaliten kaliyan kanca inggih menika Endika Pranatasari Sudiyanto saha Kinanti Kusumaningrum jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang ugi nindakaken panaliten skripsi ingkang radi mirip ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

A. Asiling Panaliten

Asiling panaliten *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* inggih menika awujud andharan babagan *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* saha caranipun ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Asiling panaliten menika dipunandharaken mawi kalih perangan ingkang gayut kaliyan wosing perkawis, saha saben perangan dipunandharaaken mawi tabel.

1. Sikap Hidup Tiyang Jawi saha Paraga wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa

Sikap hidup tiyang Jawi wonten ing serat Sasangka Djati dipunwastani Hasta Sila utawi wolung sikap dasar, ingkang kaperang dados kalih inggih menika Tri Sila saha Panca Sila. Tri Sila inggih menika ngrembag sesambetanipun manungsa kaliyan Gusti. Panca Sila ngrembag sesambetanipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak, manungsa kaliyan manungsa, saha kaliyan *makhluk-makhluk ciptaanipun* Gusti Ingkang Maha Kuwaos.

Tri Sila wonten tiga inggih menika eling, pracaya, saha mituhu. Eling inggih menika manungsa kedah sadar saha ngabekti dhumateng Gusti. Pracaya, inggih menika pracaya dhumateng Rasulullah. Kanthi pracaya dhumateng

Rasulullah minangka utusanipun Gusti ateges ugi pracaya dhumateng Gusti saha jiwa pribadinipun piyambak. Dene mituhu inggih menika, nindakaken sedaya printahipun Gusti. Ketiganipun gadhah sesambetan ingkang raket, tiyang ingkang eling dhumateng Gusti saha pracaya dhateng utusanipun Gusti, pramila tiyang menika mituhu nindakaken printahipun Gusti saha nilaraken laranganipun. Panaliten menika anggenipun milahaken bab Tri Sila nengenaken ing perangan mituhu.

Panca Sila wonten gangsal, inggih menika rila, narima, temen, sabar, saha budi luhur. Sepisan inggih menika rila, nyerahaken sedaya ingkang dipugadhahi dhumateng Gusti Allah kanthi ikhlas. Kaping kalih, narima inggih menika nampi kanthi marem sedaya menapa kemawon ingkang sampun dipunparingi dhumateng Gusti Allah, boten meri kaliyan gadhahanipun tiyang sanes. Kaping tiga, temen inggih menika netepi janji utawi netepi menapa ingkang sampun dipunngendikakaken piyambak, boten blenjani janji. Kaping sekawan, sabar inggih menika kiyat kaliyan cobaan menapa kemawon wonten ing pagesedasan, boten nglokro. Dene ingkang pungkasan, budi luhur inggih menika ngupiya nindakaken sipat-sipat tabiyat ingkang sae, kadosta gadhah raos welas asih dhateng sesami, boten beda-bedakaken derajat tiyang sanes, tulung tinulung, lan sapanunggalanipun.

Dongeng ingkang dipuntliti wonten sedasa cariyos saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Sedasa cariyos dongeng kala wau inggih menika Putri Sewidak Loro, Harta Karun Pak Kidang, Jaka Kendhil, Mula Bukane Kutha Tulungagung, Sedane Prabu Dewata Cengkar, Narima ing Pandum, Dumadine

Sendhang Klangkapan, Kedhung Maya, Mitra Sejati, saha Macan lan Wedhus Prucul. *Sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kapanggihaken katingal saking solahbawanipun paraga-paraga wonten ing cariyos dongeng.

Dongeng ingkang dipuntliti sepisanan inggih menika Putri Sewidak Loro. Paragatama ing dongeng Putri Sewidak Loro inggih Sewidak loro, lare wadon ingkang saking lair sampun gadhah pasuryan ingkang ala. Paraga sanesipun inggih Mbok Randha minangka simbokipun Sewidak Loro, ingkang dados randha amargi garwanipun seda. Lajeng wonten Ki Nayaka inggih sesepuhipun kadipaten, saha prajurit. Dongeng ingkang kaping kalih inggih menika Harta Karun Pak Kidang. Paragatama ing dongeng Harta Karun Pak Kidang inggih Talun, putranipun Pak Kidang ingkang keset nyambut damel. Paraga sanesipun wonten Mbok Kidang minangka simbokipun Talun, ingkang sampun dipuntilar Pak Kidang seda. Lajeng wonten Baya, Kuda Nil, Kirik, Kucing, Kancil, Mbok Kancil, Munyuk, saha rayinipun Talun.

Dongeng ingkang kaping tiga inggih menika Jaka Kendhil ingkang paragatamanipun Jaka Kendhil. Paraga sanesipun ing dongeng Jaka Kendhil inggih Mbok Randha Kasiyan minangka simbokipun Jaka Kendhil. Lajeng wonten putri Sekar Arum kedhaton (putri Mawar, Menur, Kanthil, Cepaka, Mlathi), saha Prabu Jayakusuma minangka ramanipun putri Sekar Arum. Dongeng kaping sekawan inggih Mula Bukane Kutha Tulungagung. Paraga ingkang wonten ing dongeng Mula Bukane Kutha Tulungagung inggih Agung, Pak Suta saha Bu Suta minangka tiyang sepuhipun Agung, saha mitranipun Pak Suta. Dongeng kaping gangsal inggih Sedane Prabu Dewata Cengkar. Paragatama

ing dongeng Sedane Prabu Dewata Cengkar inggih Ajisaka. Paraga sanesipun wonten Wulan, Mbok Randha Dhadhapan minangka simbokipun Wulan, Prabu Dewata Cengkar, Ki Lurah Wiramenggala, Wira Brangas, saha Wira Braja.

Dongeng kaping enem inggih menika Narima ing Pandum. Paragatama saking dongeng Narima ing Pandum inggih Cempe. Wondene paraga sanesipun inggih Simboke Cempe, Manuk Emprit, Pitik, saha Kucing. Dongeng kaping pitu inggih Dumadine Sendhang Klangkapan. Paragatama saking dongeng Dumadine Sendhang Klangkapan inggih Kyai Tunggul Wana. Paraga sanesipun wonten Waru, Jagal Kasusra, Dhadhap, saha warga desa Ngara-ara. Dongeng ingkang kaping wolu inggih Kedhung Maya. Paragatama ing dongeng Kedhung Maya inggih menika Joko Sangsang. Wondene paraga sanesipun wonten Dewi Maya, Ki Ageng Kuwung minangka bapanipun Dewi Maya, Ki Suro Lawe, Rara Widyaningsih, Kanjeng Sultan Hadi Wijaya minangka bapanipun Rara Widyaningsih, Emban Gombloh, saha para prajurit.

Dongeng kaping sanga inggih menika Mitra Sejati. Paraga ing dongeng Mitra Sejati wonten Thilang saha Semut Ireng. Dongeng ingkang kaping sedasa inggih menika Macan lan Wedhus Prucul. Paragatama ing dongeng Macan lan Wedhus Prucul inggih Wedhus Prucul. Wondene paraga sanesipun wonten Kancil, Macan Gembong, Cempe, saha Truwelu.

Sasampunipun maos, nyemak cariyos dongengipun, saha nyerat ugi ngelompokaken *data*, satemah dipunpanggiaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*, antawisipun inggih menika eling, pracaya, saha mituhu, rila, narima, sabar,

ngormati tiyang sanes, welas asih, paring pambiyantu dhateng tiyang sanes, tanggel jawab dhateng kulawarga, saha bekti dhateng tiyang sepuh.

Tabel asiling panaliten *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* wonten ing ngandhap menika.

Tabel 4. Jinis saha Wujud *Sikap Hidup* Tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.

No.	Jinising <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Wujud <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Indikator	No. Data
1.	Tri Sila	Eling Pracaya Mituhu	“ <i>Aku gelem dadi mangsamu, gelem Mbok gaglak, nanging aku njaluk wektu sedhela, kanggo sembahyang luwih dhisik, nyenyuwun marang Gusti, supaya tumindakmu sing dur angkara kuwi, antuk piwales trep karo patrapmu, he Dewata Cengkar!</i> ” panjaluke Ajisaka.	36
			“.....Kaping telu, kabeh pawongan kudu sregep, ajeg, lan mampeng anggone dhedhepe marang Gusti Allah, tegese kudu tawakal anggone ngibadah.” <i>Nampa katrangane Kyai Tunggul Wana kaya mengkono iku para warga banjur tanggap.....</i>	53
			.....Saliyane kanggo adus, banyu sendhang mau uga kanggo wudhu, kanggo ngelebi sawah-sawah sacedhake lan kiwa tengene kukuban kono.....	56
			.....Mung panyuwune muga-muga anake kalis ing sambekala, ora kelepitan lupute. Awan, bengi, esuk, lan sore dongane Mbok randha mantheng. Nganti dheweke oleh wisik, yaiku suara tanpa rupa.	6
2.	Panca Sila	Rila	.....Wektu limang dina digunake Mbok Randha kanggo pasrah bongkokan marang Gusti Kang Maha Welas Asih. Menawa	5

Tabel Salajengipun

No.	Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi	Wujud Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	No. Data
			<i>dheweke kudu kapatrapan pidana abot, ya wis lila.....</i> <i>“O, alah, Pakne...kena ngapa kowe tegel ninggalake aku, anakmu ki isih butuh kowe Pakne!”</i> <i>“Uwis ta, Bu diiklaske wae, karang ya wis kersane Sing Kuwasa” omongane Mbok Kancil sinambi nyekeli pundhake Mbok Kidang.....</i>	13
		Narima	<i>“Cah bagus, anakku, sejatine sing kokpangan iki ora liya pangananmu dhewe, suket, sing kowe ora gelem ndumuk. Iki panganan kang kanggo awake dhewe ki paling enak. Ora ana panganan kang luwih enak saka panganan sing wis didadekake pepesthi dening Gusti Kang Maha Asih.”</i> <i>Wiwit saka iku, Cempe ora tau nulak suket kang wis dadi pepesthine. Saben dina dheweke ora tau nulak maneh suket ijo amarga suket kuwi menahi panguripan kanggo awake.</i>	38 40
		Sabar	<i>Sarampunge putri Sewidak Loro nembang, Mbok Randha age-age ngrangkul ngruket anake. Saklorone banjur padha tetangisan. Atine kebak rasa sokur kang ora bisa digambarake. Dongane kang ditembangake kanthi tandesing ati sajrone limasan taun saiki dadi kanyatan.....</i>	11
		Budi Luhur - Ngormati Tiyang Sanes	<i>“Talun ana ngendi?” pitakone kancil marang adhine Talun.</i> <i>“Taksih tilem, Pakdhe,” kandhane adhine Talun sing isih cilik, nanging</i>	14

Tabel Salajengipun

No.	Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi	Wujud Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	No. Data
			<i>wis bisa basa kuwi.</i>	
			“Ki Nyaka, punapa memper ing rompok alit punika wonten kenya ingkang ayunipun ngedap-ngedabi?” pitakone salah sijine prajurit. “E, sapa ngerti? Mulane sesuk esuk padha ditlesih,” wangsulane Nayaka.	4
			“Yayi, he yayi Melathi. Geneya agemanku kok kepruk?” “Oh, Raden. Panjenengan menika sinten?” “Ya aku iki Raden Sawungyuda utawa Jaka Kendhil garwamu, Yayi. Geneya kendhil iku kok kepruk?”	19
		- Welas Asih	Rumangsa ora ana maneh kang ngaru-biru, Mbok Randha saya temen anggone ngesok katresnan marang anake. Pendhak wengi dheweke nembang, kang isine donga panyuwunan.....	2
			“Oo...yen pepenginanmu lumrah, mbok matur wingi-wingi ora susah gawe bingunge wong tuwa. Apa kowe pengin duwe kalung berliyan utawa sesandhangan sing anyar, wong tuwamu saguh nukokake.”	59
			Sak esuk iki Thilang durung kepethuk mitrane Semut Ireng. Adate Semut Ireng wis wira-wiri ing ngarepane lan mesthi uluk salam,”Numpang liwat Thilang.” Ana rasa sumelang ngenani keslametane mitrane. Udan sing tanpa kendhat bisa njalari kacilakan marang kewan cilik klebu semut.	64

Tabel Salajengipun

No.	Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi	Wujud Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	No. Data
		- Paring Pambiyantu Tiyang Sanes	<i>Ana sawijining prau sing nyedhaki panggonane Bu Suta lan menehi pitulungan. Bu Suta munggah prau karo kucinge barang.....</i> <i>“Ngene Ki Sanak, kepriye manawa aku gantine anake wadon Mbok Randha Dhadhapan lan pasokan upeti kuwi?” panjaluke Ajisaka kanthi tulus. Para abdine Ajisaka pating domblong krungu sumaguhe ndara kinasihe.</i> <i>Saungkure Semut ana rasa bungah, mongkog, marem, lega campur dadi siji ing atine Thilang. Bisa tetulung marang sapadha-padha, apa maneh iki mitrane dhewe.....</i>	22 32 67
		- Tanggel jawab Dhateng Kulawarga	<i>.....Wektu kuwi bapake Agung wis bali. Bapake pas njupuk prau kanggo nylametake Agung lan Ibune.</i> <i>“Oalah kuwi ta...anakku cah bagus, kowe ora kena duwe pikiran ngono. Gusti wis paring suket kanggo panganane awake dhewe iki, wiwit saka jamane Simbah nganti saiki, awake dhewe ya..mangan suket kaya ngene iki.”</i> <i>.....Wis pirang-pirang ndina iki Wedhus Prucul tansah diuber-uber Macan Gembong. Wedhus Prucul bingunge setengah mati, merga saliyane pengin nylametake awake dhewe uga nylametake nyawane anake sing durung bisa mlayu banter iku.....</i> <i>“Nduk, bocah ayu... lilanana dolananmu kuwi dijuluk anakku, kareben ora rewel. Yen kowe njaluk ijol apa bae, bakal dak wenehi!”</i>	23 37 70 9

Tabel Salajengipun

No.	Jinising Sikap Hidup Tiyang Jawi	Wujud Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	No. Data
		- Bakti Dhateng Tiyang Sepuh	<i>pambujuke peri marang Sewidak Loro.</i> <i>“Iya ta wis, aku ijalana ayumu bae!” panjaluke Sewidak Loro.</i> <i>“Iya wis, abot-abote nuruti anak, aku lila!” peri sarujuk.</i> <i>Mung sakedhepe mripat wewujudane saklorone malik grembyang, ijol-ijolan.</i> <i>Wujude peri kang ayu banget kuwi mencok clereg marang Sewidak Loro. Peri banjur dadi ala tur nggegilani amarga diijoli wujude Sewidak Loro.....</i> <i>“Nggih, Mbok. Wulan badhe migatosaken pangandikanipun Simbok.”</i>	26

2. Jinising Cara Ngandharaken Sikap Hidup Tiyang Jawi wonten ing Sedasa

Cariyos Dongeng saking Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa

Sikap hidup tiyang Jawi wonten ing salebeting karya *fiksi* dipunandharaken dening panganggit mawi kalih cara, inggih menika cara ngandharaken kanthi langsung saha boten langsung. Cara ngandharaken ingkang sepisan inggih menika kanthi langsung, cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi kanthi langsung inggih nggambaraken sipatipun paraga mawi *uraian* kanthi gamblang utawi cetha katingal saking teks ingkang wonten ing cariyos. Tegesipun, piwulang *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang wonten ing cariyos dipunngandharaken dening panganggit dhateng pamaos kanthi langsung, pengarang sipatipun *menggurui* utawi paring wejangan. Kanthi cara langsung

menika, pamaos langkung gampil paham kaliyan menapa ingkang dipunmaksud wonten ing cariyos.

Cara ngandharaken ingkang kaping kalih inggih menika cara ngandharaken kanthi boten langsung utawi *tersirat*. Cara ngandharaken kanthi boten langsung menika pamaos kedah ngupiya piyambak kangge madosi, nemtokaken, saha ngraosaken piwulang *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kaewrat ing salebeting cariyos. Cara ngandharaken piwulang *sikap hidup* tiyang Jawi kanthi boten langsung adatiipun dipunketingalaken panganggit ugi kanthi lakon saha sikap para paraga.

Sasampunipun maos, nyemak cariyos dongengipun, saha nyerat ugi ngelompokaken *data*, satemah dipunpanggihaken caranipun ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi inggih menika kanthi langsung saha boten langsung. *Data-data* menika wau dipunkelompokaken miturut jinisipun ingkang sami.

Tabel asiling panaliten cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* wonten ing ngandhap menika.

Tabel 5. Cara Ngandharaken *Sikap Hidup* Tiyang Jawi wonten ing *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*

No.	Wujud <i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. <i>Data</i>
			L	BL	
1.	Eling Pracaya Mituhu	“ <i>Pancen leres aturipun Simbok, bilih sampun kathah ingkang dados banten, kita anamung kawula alit mboten kuwagang nampi kasewenang-wenanganipun Prabu Dewata Cengkar. Ananging Simbok mboten susah nguwasaken sanget, amargi sedaya panggesedasanipun manungsa</i> ”	√		27

Tabel Salajengipun

No.	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. Data
			L	BL	
		<i>menika sampun kaatur Gusti Ingkang Murbeng Dumadi, saengga kula, Simbok, lan sedaya titah kedah mituhu dhawuhing Pangeran, ndedonga rintén kalawan dalu, mugi kita tansah pikantuk, pangayomanipun Gusti lan sageda uwal saking angkara murkanipun Prabu Dewata Cengkar Menika.”</i> <i>“Aku gelem dadi mangsamu, gelem Mbok gaglak, nanging aku njaluk wektu sedhela, kanggo sembahyang luwih dhisik, nyenyuwun marang Gusti, supaya tumindakmu sing dur angkara kuwi, antuk piwales trep karo patrapmu, he Dewata Cengkar!” panjaluke Ajisaka.</i> <i>“.....Kaping telu, kabeh pawongan kudu sregep, ajeg, lan mèmèng anggona dhedhepe marang Gusti Allah, tegese kudu tawakal anggona ngibadah.”</i> <i>Nampa katrangané Kyai Tunggal Wana kaya mengkono iku para warga banjur tanggap.....</i> <i>..... Mung panyuwuné muga-muga anake kalis ing sambekala, ora kelepitan lupute. Awan, bengi, esuk, lan sore dongane Mbok Randha mantheng. Nganti dheweke oleh wisik, yaiku suara tanpa rupa.</i>		√ √ √	36 53 6

Tabel Salajengipun

No.	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. Data
			L	BL	
2.	Rila	.....Wektu limang dina digunake Mbok Randha kanggo pasrah bongkokan marang Gusti Kang Maha Welas Asih. Menawa dheweke kudu kapatrapan pidana abot, ya wis lila.....	√		5
		“Uwis ta, Bu diiklaske wae, karang ya wis kersane Sing Kuwasa” omongane Mbok Kancil sinambi nyekeli pundhake Mbok Kidang	√		13
3.	Narima	“Cah bagus, anakku, sejatine sing kokpangan iki ora liya pangananmu dhewe, suket, sing kowe ora gelem ndumuk. Iki panganan kang kanggo awake dhewe ki paling enak.		√	38
		“Mbok, dadine panganan kewan siji lan sijine kuwi ora bisa didadeke meren-merenan ya...?”		√	39
		Wiwit saka iku, Cempe ora tau nulak suket kang wis dadi pepesthine. saben dina dheweke ora tau nulak maneh suket ijo amarga suket kuwi menahi panguripan kanggo awake.		√	40
4.	Sabar	Sarampunge putri Sewidak Loro nembang, Mbok Randha age-age ngrangkul ngruket anake. Saklorone banjur padha tetangisan. Atine kebak rasa sokur kang ora bisa digambarake. Dongane kang ditembangake kanthi tandesing ati sajrone limasan taun saiki dadi kanyatan.....		√	11

Tabel Salajengipun

No.	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. Data
			L	BL	
	Budi Luhur - Ngormati Tiyang Sanes	“Sing nembang Asmarandana wanci tengah wengi kae jalma manungsa apa dhemit dhayange alas kene ya?” pitakone Nayaka kadipaten kang dadi tetuwane. “Kula boten mangertos, Ki Nayaka,” wangsulane prajurit sing pawakane lencir. “Saenipun dipuntiti-priksa, Ki!” panemune prajurit kadipaten kang brengose jebles Gathutkaca.		√	3
		.....Ngadhepi wong ndesa utun iku ndilalah para abdi dalem prajurit tunggu-kemit padha semanak grapyak, ora galak kaya sing digambarake Mbok Randha Kasiyan sadurunge. Nalika ditakoni, lan Mbok Randha Kasiyan wangsulan prasaja arep marak marang ngarsane Ingkang Sinuwun, prajurit iku nuli ngeterake sowan.		√	16
		“Ya kaya ngene iki sing jenenge nandur bakal ngundhuh, sapa tlaten mesthi panen,” mangkono pangucapane Tunggul Wana nalika paring sambutan marang para warga ing desa Ngara-ara utawa Sayegan nalika diadani acara slametan utawa Bersih Desa. Kang padha teka padha asung pakurmatan, kebak rasa sumanak-sumadulur.	√		41
		“Mboten Bapa. Menawi namung picis punapa dene sesandhangan kula mboten kepengin. Kula namung		√	60

Tabel Salajengipun

No.	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. Data
			L	BL	
	- Welas Asih	<i>nyuwun mugi Bapa saged nyandhingaken kula kaliyan Kangmas Joko Sangsang."</i>			
		<i>"Ah, kuwi mung kandhane bocah-bocah," ngucap ngono Mbok Randha karo ngekep anake. Atine keranta-ranta banget. Sabanjure dheweke kandha maneh, "Kanggo biyung, ya mung kowe anakku sing ayu dhewe!"</i>		√	1
		<i>Rumangsa ora ana maneh kang ngaru-biru, Mbok Randha saya temen anggone ngesok katresnan marang anake. Pendhak wengi dheweke nembang, kang isine donga panyuwunan.....</i>	√		2
		<i>".....Angka loro, kabeh warga kudu tansah tumindak becik, ora kena tumindak dakwenang, sewenang-wenang marang pepadhaning urip ....."</i>		√	52
		<i>Jalaran gedhe banget rasa tresnane Joko Sangsang marang Dewi Maya, tamtama mudha iku nganti lali marang tetimbangan jerone kedhung kang banget mbabayani. Sigra jumegur sang tamtama ig kedhung iku. Sakala ambles peples lan sirnane. Tambah sedhih Ki Ageng Kuwung ketambahan kelangan anak mantune sing banget ditresnani.</i>	√		63

Tabel Salajengipun

No.	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. Data
			L	BL	
	- Paring Pambiyantu Tiyang Sanes	<i>Suwe-suwe Thilang nemu akal. Methik godhong nuli dicemplungake sakcedhak Semut. Semut ngranggeh godhong nuli munggah, numpak. Napase ngangsur-angsur. Sawise sauntara lagi bisa celathu, “Matur nuwun Thilang.”</i>		√	65
		<i>Saungkure Semut ana rasa bungah, mongkog, marem, lega campur dadi siji ing atine Thilang. Bisa tetulung marang sapadha-padha, apa maneh iki mitrane dhewe.....</i>	√		67
		<i>Saumpama ora ana Semut sirahe dhewe mesthi pecah. Nanging gedhe temen kurbane Semut marang dheweke. Ngelingi kabeh mau Thilang nangis sesenggukan.</i>		√	68
		<i>“Wis Thilang aja kedawadawa, mengko ora ana enteke. Lan aja pisan-pisan tindakanku kokanggep nyaur utang marang pitulunganmu sing kepungkur. Babar pisan ora. Kaya kandhamu, tetulung marang liyan sing lagi nemoni kesusahan iku wajib,” kandhane Semut jujur.</i>	√		69
	- Tanggel jawab dhateng Kulawarga	<i>“Pasediyan berasmu isih akeh, Bu?” pitakone Pak Suta sabanjure. “Paling cukup nggo telung dina, Pak,” sumaure bojone. “Yen ngono, ora gelem sesuk aku kudu mangkat, Bu,” kandhane Pak Suta maneh. “Muga-muga sesuk ora udan esuk-esuk kaya saiki,”</i>		√	20

Tabel Salajengipun

No.	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. Data
			L	BL	
		<i>kandhane karo menyang ngadeg. “Aku dakmenyang kali golek iwak sik, Bu. Agung endi?”</i> <i>“Ngene, Ndhuk, kowe anake Simbok kang banget daktresnani, gandheng wis ngancik dewasa, anggonmu tetepungan marang sapa wae kudu ngati-ati, ora gampang percaya marang pambujuk alus.”</i> <i>.....Wis pirang-pirang ndina iki Wedhus Prucul tansah diuber-uber Macan Gembong. Wedhus Prucul bingunge setengah mati, merga saliyane pengin nylametake awake dhewe uga nylametake nyawane anake sing durung bisa mlayu banter iku.....</i> <i>“Nduk, bocah ayu... lilanana dolananmu kuwi dijuluk anakku, kareben ora rewel. Yen kowe njaluk ijol apa bae, bakal dak wenehi!” pambujuke peri marang Sewidak Loro.</i> <i>“Iya ta wis, aku ijalana ayumu bae!” panjaluke Sewidak Loro.</i> <i>“Iya wis, abot-abote nuruti anak, aku lila!” peri sarujuk. Mung sakedhepe mripat wewujudane saklorone malik grembyang, ijol-ijolan. Wujude peri kang ayu banget kuwi mencok clereg marang Sewidak Loro. Peri banjur dadi ala tur nggegilani amarga diijoli wujude Sewidak Loro.....</i>		√ √ √	25 70 9

Tabel Salajengipun

No.	<i>Sikap Hidup</i> Tiyang Jawi	Indikator	Cara Ngandharaken		No. Data
			L	BL	
		<i>“Oo...yen pepenginanmu lumrah, mbok matur wingi-wingi ora susah gawe bingunge wong tuwa. Apa kowe pengin duwe kalung berliyan utawa sesandhangan sing anyar, wong tuwamu saguh nukokake.”</i>		√	59
	- Bakti Dhateng Tiyang Sepuh	<i>“Inggihi, Mbok, Rara Wulan manut pamrayoginipun, Simbok kepripon amrihi wilujengipun.”</i>		√	28

Katrangan :

L : Langsung

BL : Boten Langsung

B. Pirembagan

Saking asiling panaliten ing nginggil, salajengipun badhe kaandharaken pirembagan ngengingi wujud *sikap hidup* tiyang Jawi saha caranipun ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*.

1. Wujud *Sikap Hidup* Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*

Gesang wonten ing tanah Jawi adatipun kedah migatosaken *sikap hidup* tiyang Jawi. *Sikap hidup* tiyang Jawi kedah dipungadhahi, dipuntindakaken dhateng saben manungsa, saha dipunuri-uri wonten ing gesang padintenan. *Sikap*

hidup tiyang Jawi ugi saged dados pedoman gesangipun manungsa wonten ing sakiwa tengenipun masarakat, ndadosaken kapribadhen manungsa ingkang sae satemah gesang wonten ing masarakat langkung ayem saha tentrem.

Sikap hidup tiyang Jawi wonten kalih inggih Tri Sila saha Panca Sila. Wonten ing pirembagan *sikap hidup* tiyang Jawi ing sedasa cariyos dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* badhe ngrembag ngengingi Tri Sila, sesambetan antawisipun manungsa kaliyan Gusti Ingkang Maha Kuwaos, saha Panca Sila sesambetan antawisipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak, manungsa kaliyan manungsa, saha kaliyan *makhluk-makhluk ciptaanipun* Gusti Allah.

Tri Sila kaperang dados tiga inggih menika eling, pracaya, saha mituhu. Saderengipun manungsa saged nindakaken Tri Sila, manungsa kedah ngupiya rumiyin nggadhahi watak ingkang sae utawi *terpuji* ingkang sinebut Panca Sila. Panca Sila kaperang dados gangsal inggih menika rila, narima, temen, sabar, saha budi luhur.

Miturut panaliten ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*, kapanggihaken Tri Sila saha Panca Sila.

a. Tri Sila

Tri Sila inggih menika tigang *sikap hidup* tiyang Jawi minangka pedoman utama ingkang kedah dipuntindakaken dening manungsa saben dintenipun kangge nyembah Gusti Ingkang Maha Kuwaos. Tigang *sikap* Tri Sila kala wau inggih menika eling, pracaya, saha mituhu. Tri Sila ingkang kapanggihaken wonten ing

sedasa dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* inggih menika eling, pracaya, saha mituhu.

1) Eling, Pracaya, saha Mituhu

Eling inggih menika manungsa kedah sadar saha ngabekti dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Pracaya, inggih menika pracaya dhumateng Rasulullah. Kanthi pracaya dhumateng Rasulullah minangka utusanipun Gusti, ateges ugi pracaya dhumateng Gusti saha jiwa pribadinipun piyambak. Dene mituhu inggih menika, nindakaken sedaya printahipun Gusti. Ketiganipun gadhah sesambetan ingkang raket, tiyang ingkang eling dhumateng Gusti saha pracaya dhateng utusanipun Gusti, pramila tiyang menika mituhu nindakaken printahipun Gusti saha nilaraken laranganipun Gusti.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud eling, pracaya, saha mituhu wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan ”Sedane Prabu Dewata Cengkar”.

(36) “*Aku gelem dadi mangsamu, gelem mbok gaglak, nanging aku njaluk wektu sedhela, kanggo sembahyang luwih dhisik, nyenyuwun marang Gusti, supaya tumindakmu sing dur angkara kuwi, antuk piwales trep karo patrapmu, he Dewata Cengkar!*” panjaluke Ajisaka.

Data 36 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Ajisaka saweg matur kaliyan Dewata Cengkar. Ajisaka ingkang badhe dipungaglak kaliyan Dewata Cengkar, saderengipun Ajisaka nyuwun wekdal sekedhap kaliyan Dewata Cengkar kangge sembahyang, nyenyuwun dhumateng Gusti supados

tumindakipun Dewata Cengkar pikantuk piwales. Tiyang ingkang eling dhumateng Gusti saha pracaya dhumateng utusanipun Gusti, pramila tiyang menika mituhu utawi ngabekti dhumateng Gusti kanthi nindakaken sembahyang utawi sholat.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud eling, pracaya, saha mituhu wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Dumadine Sendhang Klangkapan”.

- (53) “.....*Kaping telu, kabeh pawongan kudu sregep, ajeg, lan mampeng anggone dhedhepe marang Gusti Allah, tegese kudu tawakal anggone ngibadah.*”
Nampa katrangane Kyai Tunggul Wana kaya mengkono iku para warga banjur tanggap.....

Data 53 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Kyai Tunggul Wana ngandharaken dhateng para warga supados sedaya warga kedah sregep, ajeg, saha mampeng anggenipun ngibadah dhumateng Gusti Allah. Tiyang ingkang eling dhumateng Gusti Allah saha pracaya dhumateng Rasulullah minangka utusanipun Gusti Allah, pramila tiyang menika mituhu utawi ngabekti dhumateng Gusti Allah kanthi sregep nindakaken ibadah.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ugi kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud eling, pracaya, saha mituhu tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Dumadine Sendhang Klangkapan”.

- (56) .....*Saliyane kanggo adus, banyu sendhang mau uga kanggo wudhu, kanggo ngelebi sawah-sawah sacedhake lan kiwa tengene kukuban kono.....*

Data 56 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu. Saking andharan ing nginggil katingal bilih toya sendhang sanesipun saged kangge siram saha ngelebi sabin, ugi saged kangge wudhu. Tiyang ingkang eling dhumateng Gusti Allah saha pracaya dhumateng Rasulullah minangka utusanipun Gusti Allah, pramila tiyang menika mituhu utawi ngabekti dhumateng Gusti Allah kanthi nindakaken wudhu saderengipun nindakaken sholat.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ugi kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud eling, pracaya, saha mituhu tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (6) .....*Mung panyuwune muga-muga anake kalis ing sambekala, ora kelepetan lupute. Awan, bengi, esuk, lan sore dongane Mbok Randha mantheng. Nganti dheweke oleh wisik, yaiku suara tanpa rupa.*

Data 6 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Mbok Randha ndedonga kangge putranipun. Anggenipun ndedonga saben wayah, awan, bengi, esuk, saha sore. Mbok Randha ndedonga, ngantos dumugi pungkasan Mbok Randha pikantuk wisik. Tiyang ingkang eling dhumateng Gusti Allah saha pracaya dhumateng Rasulullah minangka utusanipun Gusti Allah, pramila tiyang menika

mituhu utawi ngabekti dhumateng Gusti Allah kanthi ndedonga nyenyuwun dhumateng Gusti Allah.

b. Panca Sila

Panca Sila inggih menika gangsal *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kedah dipungadhahi manungsa saderengipun nindakaken Tri Sila. Panca Sila ngewrat sipat-sipat ingkang sae ingkang gegayutan kaliyan sesambetanipun antawisipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak, manungsa kaliyan manungsa, saha kaliyan *makhluk-makhluk ciptaanipun* Gusti Ingkang Maha Kuwaos. Tiyang ingkang gadhah sipat-sipat ingkang sae utawi Panca Sila wonten ing pagesedasanipun, saged ngraosaken gesang ingkang ayem tentrem. Gangsal *sikap* Panca Sila ingkang kapanggihaken wonten ing asiling panaliten inggih menika rila, narima, sabar, saha budi luhur.

1) Rila

Rila inggih menika ikhlas nyeraken sedaya ingkang dipungadhahi dhateng Gusti Allah, amargi ingkang manungsa gadhahi wonten ing donya menika inggih gadhahanipun Gusti Allah, sedayanipun sampun mesthi wangsul malih dhumateng Gusti Allah.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud rila wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan ”Putri Sewidak Loro”.

- (5) .....*Wektu limang dina digunake Mbok Randha kanggo pasrah bongkokan marang Gusti Kang Maha Welas Asih. Menawa dheweke kudu kapatrapan pidana abot, ya wis lila.....*

Data 5 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud rila . Saking andharan ing nginggil katingal bilih Mbok Randha pasrah dhumateng Gusti Allah. Mbok Randha pasrah menawi piyambakipun kenging pidana awrat. Tiyang ingkang pasrah utawi nyerahaken sedaya ingkang dipungadhahi dhumateng Gusti Allah ateges tiyang menika gadhah sipat rila.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud rila wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Harta Karun Pak Kidang”.

(13) “*O, alah, Pakne...kena ngapa kowe tegel ninggalake aku, anakmu ki isih butuh kowe Pakne!*”

“*Uwis ta, Bu diiklaske wae, karang ya wis kersane Sing Kuwasa*” omongane Mbok Kancil sinambi nyekeli pundhake Mbok Kidang.....

Data 13 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud rila. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Mbok Kancil paring wejangan dhateng Mbok Kidang. Mbok Kancil paring wejangan supados Mbok Kidang ngrilakaken Pak Kidang ingkang sampun tilar donya. Tiyang ingkang ngrilakaken tiyang sanes ingkang sampun tilar donya, boten namung manungsa kemawon, nanging ugi kewan ateges gadhah sipat rila.

2) Narima

Narima tegesipun gadhah raos sukur dhateng menapa ingkang sampun dipungadhahi, boten meri kaliyan gadhahanipun tiyang sanes, nampi sedaya ingkang sampun dados nasibipun. Tiyang narima ateges *bersyukur* dhumateng Gusti Allah.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud narima wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan "Narima ing Pandum".

(38) "*Cah bagus, anakku, sejatine sing kokpangan iki ora liya pangananmu dhewe, suket, sing kowe ora gelem ndumuk. Iki panganan kang kanggo awake dhewe ki paling enak. Ora ana panganan kang luwih enak saka panganan sing wis didadekake pepesthi dening Gusti Kang Maha Asih.*"

Data 38 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Simboke Cempe paring wejangan dhateng Cempe ingkang boten purun nedha suket. Kamangka suket menika panganan kangge Cempe ingkang paling enak saha sampun dados pepesthi saking Gusti Ingakng Maha Welas Asih. Tiyang ingkang nrima menapa ingkang sampun dados pepesthi saking Gusti Allah, boten namung manungsa kemawon, nanging ugi kewan ateges gadhah sipat narima.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud narima wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan "Narima ing Pandum".

(40) *Wiwit saka iku, Cempe ora tau nulak suket kang wis dadi pepesthine. Saben dina dheweke ora tau nulak maneh suket ijo amarga suket kuwi menahi panguripan kanggo awake.*

Data 40 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Cempe nrima ingkang sampun dados pepesthinipun. Cempe saben dinten boten nate nolak malih nedha suket ijo, amargi suket menika ingkang paring pagesangan. Tiyang ingkang nrima menapa

ingkang dampun dados pepesthi saking Gusti Allah, boten namung manungsa kemawon, nanging ugi kewan ateges gadhah sipat narima.

3) Sabar

Sabar inggih menika sipat ingkang paling sae ingkang kedah dipungadhahi dening saben manungsa. Sabar ateges momot, kiat ngadhepi perkawis-perkawis utawi pacoban wonten ing pagesedasan. Tiyang ingkang sabar tamtu kiat imanipun, boten gampil nglokro saha cupet penggalhipun.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud sabar wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan "Putri Sewidak Loro".

(11) *Sarampunge putri Sewidak Loro nembang, Mbok Randha age-age ngrangkul ngruket anake. Saklorone banjur padha tetangisan. Atine kebak rasa sokur kang ora bisa digambarake. Dongane kang ditembangake kanthi tandesing ati sajrone limasan taun saiki dadi kenyataan.....*

Data 11 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud sabar. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Mbok Randha ngrangkul putranipun sinambi tetangisan. Donganipun Mbok Randha ingkang dipuntembangaken dumugi limasan taun dados kasunyatan. Tiyang ingkang kiat utawi boten gampil nglokro anggenipun ngadhepi perkawis pagesangan kanthi ndedonga dumugi limasan taun dangunipun, ateges tiyang menika gadhah sipat sabar.

4) Budi Luhur

Budi luhur inggih menika sedaya tabiyat saha sipat-sipat ingkang sae ingkang dipungadhahi dening Gusti Ingkang Maha Mulia. Saben manungsa kedah gadhah saha ngupiya saged nindakaken sipat-sipat ingkang sae wonten ing

pagesedasanipun. Sipat-sipat budi luhur wonten kathah, nanging budi luhur ingkang kapanggihaken saking asiling panaliten ing nginggil inggih menika ngormati tiyang sanes, welas asih, saha paring pambiyantu tiyang sanes.

a) Ngormati Tiyang Sanes

Salah satunggal sipat ingkang wigatos ingkang kedah dipungadhahi dening saben manungsa wonten ing gesang bebrayan inggih menika ngormati tiyang sanes. Sipat menika wigatos, mliginipun kangge tiyang Jawi amargi kanthi ngormati tiyang sanes gesang wonten ing masarakat dados ayem, tentrem, saha guyup rukun. Cara ngormati tiyang sanes inggih mawi nggatosaken unggah-ungguh rikala guneman saha solah bawa. Ngormati tiyang sanes boten namung kaliyan tiyang ingkang langkung sepuh, ananging kaliyan sedaya tiyang boten bedakaken yuswanipun.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur inggih ngormati tiyang sanes wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan ”Harta Karun Pak Kidang”.

- (14) “*Talun ana ngendi?*” pitakone kancil marang adhine Talun.
 “*Taksih tilem, Pakdhe,*” kandhane adhine Talun sing isih cilik, nanging wis bisa basa kuwi.

Data 14 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur ngormati tiyang sanes. Saking andharan ing nginggil katingal bilih rayinipun Talun ingkang taksih alit sampun saged basa krama anggenipun mangsuli pitakenanipun kancil minangka pakdhenipun. Tiyang ingkang taksih

mudha anggenipun matur utawi mangsuli pitakenan dhateng tiyang ingkang langkung sepuh ngginakaken basa krama ateges tiyang menika ngormati tiyang sanes.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud budi luhur inggih ngormati tiyang sanes wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (4) “*Ki Nayaka, punapa memper ing rompok alit punika wonten kenya ingkang ayunipun ngedap-ngedabi?*” pitakone salah sijine prajurit.
“E, sapa ngerti? Mulane sesuk esuk padha ditlesih,” wangsulane Nayaka.

Data 4 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur ngormati tiyang sanes. Saking andharan ing nginggil katingal bilih prajurit saweg gineman kaliyan Ki Nayaka minangka sesepuh utawi pangarsaipun. Prajurit anggenipun nyuwun pirsa dhateng pangarsaipun ngginakaken basa krama. Tiyang ingkang kalenggahanipun langkung ngandhap anggenipun matur utawi nyuwun pirsa dhateng tiyang ingkang kalenggahanipun langkung inggil ngginakaken basa krama, ateges tiyang menika ngormati tiyang sanes.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ugi kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud budi luhur inggih ngormati tiyang sanes wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Jaka Kendil”.

- (19) “*Yayi, he yayi Melathi. Geneya agemanku kok kepruk?*”
“Oh, Raden. Panjenengan menika sinten?”
“Ya aku iki Raden Sawungyuda utawa Jaka Kendhil garwamu, Yayi. Geneya kendhil iku kok kepruk?”

Data 19 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi

luhur ngormati tiyang sanes. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Jaka Kendhil gineman kaliyan Melathi. Nalika Jaka Kendhil nyuwun pirsu, Melathi anggenipun mangsuli ngginakaken basa krama, amargi Melathi rumangsa dereng kenal kaliyan Jaka Kendhil. Tiyang ingkang dereng tepang kaliyan tiyang sanes anggenipun matur utawi mangsuli pitakenan ngginakaken basa krama, ateges tiyang menika ngormati tiyang sanes.

b) Welas Asih

Saben manungsa wonten ing ngalam donya kedah gadhah sipat welas asih. Welas asih inggih menika satunggaling sikap tresna dhateng sedaya *makhluk ciptaanipun* Gusti Allah. Welas asih inggih sipat ingkang paling dipunremeni dhateng sinten kemawon, amargi tiyang ingkang dipungatosaken dhateng tiyang sanes tamtu ngraosaken ayem saha bungahing manah. Kanthi welas asih ugi gesang kaliyan tiyang sanes dados langkung rukun saha tentrem.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur inggih welas asih wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan "Putri Sewidak Loro".

(2) *Rumangsa ora ana maneh kang ngaru-biru, Mbok Randha saya temen anggone ngesok katresnan marang anake. Pendhak wengi dheweke nembang, kang isine donga panyuwunan.....*

Data 2 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur welas asih. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Mbok Randha tansaya kathah anngnipun paring katresnan dhateng putranipun. Saben dinten Mbok Randha nembang ingkang isinipun donga panyuwunan. Tiyang sepuh ingkang paring

katresnan dhateng putranipun kanthi ndedonga ateges tiyang menika gadhah sipat welas asih.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud budi luhur welas asih wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Kedhung Maya”.

(59) “*Oo...yen pepenginanmu lumrah, mbok matur wingi-wingi ora susah gawe bingunge wong tuwa. Apa kowe pengin duwe kalung berliyan utawa sesandhangan sing anyar, wong tuwamu saguh nukokake.*”

Data 59 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur welas asih. Saking andharan ing nginggil katingal bilih tiyang sepuh ingkang saweg nawani pepenginan putranipun saha saguh badhe numbasaken kangge putranipun. Tiyang sepuh ingkang saguh numbasaken menapa ingkang dipunpingini putranipun ateges tiyang menika gadhah sipat welas asih.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ugi kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud budi luhur inggih welas asih wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Mitra Sejati”.

(64) *Sak esuk iki Thilang durung kepethuk mitrane Semut Ireng. Adate Semut Ireng wis wira-wiri ing ngarepane lan mesthi uluk salam,”Numpang liwat Thilang.” Ana rasa sumelang ngenani keslametane mitrane. Udan sing tanpa kendhat bisa njalari kacilakan marang kewan cilik klebu semut.*

Data 64 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur welas asih. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Thilang sumelang dhateng kaslametanipun Semut Ireng, amargi Thilang dereng kepanggih kaliyan Semut Ireng minangka mitranipun. Tiyang ingkang sumelang dhateng kaslametan

mitranipun, boten namung manungsa kemawon, nanging ugi kewan ateges gadhah sipat welas asih.

c) Paring Pambiyantu Tiyang Sanes

Manungsa wonten ing ngalam donya boten saged gesang piyambak, pramila manungsa dipunsebut *makhluk* sosial. Saben tiyang satunggal kaliyan tiyang sanesipun kedah gadhah sipat tulung tinulung, amargi boten mungkin manungsa saged gesang tanpa pambiyantu tiyang sanes. Paring pambiyantu dhateng tiyang sanes mliginipun tiyang ingkang mbutuhaken pambiyantu inggih kuwajibanipun saben manungsa. Kanthi tulung tinulung tiyang saged paring pambiyantu tiyang sanes ingkang mbutuhaken, saha tiyang sanes saged paring pambiyantu dhateng kita rikala kita mbutuhaken. Kanthi tulung tinulung ugi tiyang saged ngenthengaken padamelan tiyang sanes, ngraosaken marem ing dhirinipun piyambak saha tiyang sanes, saha ngraketaken gesang bebrayan kaliyan tiyang sanes.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur inggih pring pambiyantu tiyang sanes wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan ”Mula Bukane Kutha Tulungagung”.

(22) *Ana sawijining prau sing nyedhaki panggonane Bu Suta lan meneh pitulungan. Bu Suta munggah prau karo kucinge barang.....*

Data 22 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur paring pambiyantu tiyang sanes. Saking andharan ing nginggil katingal bilih wonten tiyang ingkang nitih prau badhe paring pitulungan dhateng Bu Suta, lajeng

Bu Suta kaliyan kucingipun minggah wonten ing prau. Manungsa menika kedah tulung-tinulung utawi paring pambiyantu dhateng tiyang sanes ingkang mbutuhaken. Boten namung kaliyan manungsa kemawon, nanging ugi kaliyan kewan.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud budi luhur paring pambiyantu tiyang sanes wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Sedane Prabu Dewata Cengkar”.

(32) “*Ngene Ki Sanak, kepriye manawa aku gantine anake wadon Mbok Randha Dhadhapan lan pasokan upeti kuwi?*” panjaluke Ajisaka kanthi tulus. Para abdine Ajisaka pating domblong krungu sumaguhe ndara kinasihe.

Data 32 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur paring pambiyantu tiyang sanes. Saking andharan ing nginggil katingal bilih kanthi raos tulus Ajisaka badhe nggantosaken putranipun Mbok Randha Dhadhapan minangka pasokan upeti. Manungsa menika kedah tulung-tinulung utawi paring pambiyantu dhateng tiyang sanes kanthi raos tulus, menawi prelu nyawanipun dipunkorbanaken.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ugi kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud budi luhur inggih paring pambiyantu tiyang sanes wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Mitra Sejati”.

(67) *Saungkure Semut ana rasa bungah, mongkog, marem, lega campur dadi siji ing atine Thilang. Bisa tetulung marang sapadha-padha, apa maneh iki mitrane dhewe.....*

Data 67 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi

luhur paring pambiyantu tiyang sanes. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Thilang ngraosaken bungah saha marem amargi saged paring pambiyantu dhateng Semut minangka mitranipun. Manungsa menika kedah tulung-tinulung utawi paring pambiyantu dhateng tiyang sanes, boten namung manungsa kemawon, nanging kewan ugi tulung-tinulung.

d) Tanggel Jawab Dhateng Kulawarga

Tanggal jawab dhateng kulawarga inggih kuwajibanipun ingkang kedah dipuntindakaken dhateng pangarsa kulawarga, mliginipun tiyang jaler. Tiyang jaler minangka pangarsa wonten ing kulawarga kedah gadhah tanggel jawab dhateng garwa saha putra-putrinipun. Tanggel jawab ingkang kedah dipuntindakaken dening pangarsa kulawarga inggih menika antawisipun pados saha paring nafkah dhateng kulawarga, paring piwulang ingkang sae dhateng putra-putrinipun, nuruti menapa ingkang dipunsuwun putranipun, saha paring wejangan dhateng garwa utawi putra-putrinipun menawi wonten tumindakipun ingkang lepat. Tiyang putri utawi garwa ugi gadhah kuwajiban paring piwulang saha wejangan dhateng putra-putrinipun.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan ”Mula Bukane Kutha Tulungagung”.

(23) .....*Wektu kuwi bapake Agung wis bali. Bapake pas njupuk prau kanggo nylametake Agung lan Ibune.*

Data 23 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi

luhur tanggel jawab dhateng kulawarga. Saking andharan ing nginggil katingal bilih bapakipun Agung mendhet prau kangge nylametaken Agung saha ibunipun. Tiyang sepuh ingkang nylametaken kulawarganipun ateges tanggel jawab dhateng kulawarganipun saha nindakaken kuwajibanipun.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud budi luhur tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Narima ing Pandum”.

(37) “*Oalah kuwi ta...anakku cah bagus, kowe ora kena duwe pikiran ngono. Gusti wis paring suket kanggo panganane awake dhewe iki, wiwit saka jamane Simbah nganti saiki, awake dhewe ya..mangan suket kaya ngene iki.*”

Data 37 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur tanggel jawab dhateng kulawarga. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Wedhus minangka Simboke Cempe saweg paring wejangan dhateng Cempe. Wedhus paring wejangan supados Cempe boten gadhah pamikiran ingkang neka-neka. Tiyang sepuh ingkang paring wejangan dhateng putranipun, boten namung manungsa kemawon, nanging ugi kewan ateges tanggel jawab dhateng kulawarganipun saha nindakaken kuwajibanipun.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ugi kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud budi luhur tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Macan lan Wedhus Prucul”.

- (70) .....*Wis pirang-pirang ndina iki Wedhus Prucul tansah diuber-uber Macan Gembong. Wedhus Prucul bingunge setengah mati, merga saliyane pengin nylametake awake dhewe uga nylametake nyawane anake sing durung bisa mlayu banter iku.....*

Data 70 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur tanggel jawab dhateng kulawarga. Saking andharan ing nginggil katingal bilih sampun mapinten-pinten dinten Wedhus Prucul dipunuber-uber Macan Gembong. Wedhus Prucul bingung amargi sanesipun badhe nylametaken dhirinipun, ugi badhe nylametaken anakipun saking Macan Gembong. Tiyang sepuh ingkang nyupiya nylametaken putranipun saking bebaya, boten namung manungsa kemawon, nanging ugi kewan ateges tanggel jawab dhateng kulawarganipun saha nindakaken kuwajibanipun.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ugi kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud budi luhur tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (9) “*Nduk, bocah ayu... lilanana dolananmu kuwi dijuluk anakku, kareben ora rewel. Yen kowe njaluk ijol apa bae, bakal dak wenehi!*” pambujuke peri marang Sewidak Loro.
 “*Iya ta wis, aku ijalana ayumu bae!*” panjaluke Sewidak Loro.
 “*Iya wis, abot-abote nuruti anak, aku lila!*” peri sarujuk.
Mung sakedhepe mripat wewujudane saklorone malik grembyang, ijol-ijolan. Wujude peri kang ayu banget kuwi mencok clereg marang Sewidak Loro. Peri banjur dadi ala tur nggegilani amarga diijoli wujude Sewidak Loro.....

Data 9 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud budi luhur tanggel jawab dhateng kulawarga. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Peri

nyuwun panyuwunan dhateng Sewidak Loro kangge putranipun. Peri ngendika dhateng Sewidak Loro, menawi badhe nyuwun dolananipun Sewidak Loro supados putranipun boten rewel. Menawi Sewidak Loro purun maringaken dolananipun dhateng putranipun Peri, Peri badhe nuruti menapa ingkang dipunsuwun Sewidak Loro. Sewidak Loro nyuwun lintu pasuryan kaliyan Peri ingkang ayu. Salajengipun Peri netepi menapa ingkang sampun dipunngendikakaken dhateng Sewidak Loro, namung sakedheping soca pasuryanipun Sewidak Loro dados ayu. Tiyang sepuh ingkang nyupiya kangge ngremenaken putranipun ngantos ngorbanaken dirinipun piyambak ateges tanggal jawab dhateng kulawarganipun saha nindakaken kuwajibanipun.

e) Bakti Dhateng Tiyang Sepuh

Sampun dados kuwajibanipun para putra kedah khurmat saha bakti dhateng tiyang sepuhipun, antawisipun kanthi nindakaken menapa ingkang dipunprintah utawi boten mbantah tiyang sepuh, saha menawi matur kaliyan tiyang sepuh kedah sopan utawi sae. Putra ingkang bakti dhateng tiyang sepuhipun kalebet putra ingkang sholeh, putra ingkang dipuntresnani Gusti Allah, tiyang sepuh, saha tiyang sanes.

Adhedhasar andharan ing nginggil, kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi ingkang awujud budi luhur bakti dhateng tiyang sepuh wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan ”Sedane Prabu Dewata Cengkar”.

(26) “Nggih, Mbok. Wulan badhe migatosaken pangandikanipun Simbok.”

Data 26 wonten ing nginggil andharanipun panganggit rikala ngandharaken dhateng pamaos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi awujud mituhu bekti dhateng tiyang sepuh. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Wulan saweg matur dhateng Simbokipun. Wulan matur bilih piyambakipun manut badhe migatosaken pangandikanipun Simbokipun. Putra ingkang manut utawi boten bantah dhateng tiyang sepuhipun ateges bekti dhateng tiyang sepuh.

2. Cara Ngandharaken *Sikap Hidup* Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos Dongeng saking Bandha Warisan *Antologi Dongeng Jawa*

Caranipun ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi kaperang dados kalih, inggih menika kanthi langsung saha boten langsung. Cara ngandharaken kanthi langsung, panganggit ngandharaken kanthi gamblang dhateng pamos ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi. Wondene cara ngandharaken kanthi boten langsung, panganggit anggenipun ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi kanthi *tersirat*, satemah pamaos kedah madosi piyambak.

a. Kanthi Cara Langsung

1) Mituhu

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud mituhu ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Sedane Prabu Dewata Cengkar”.

(27) “*Pancen leres aturipun Simbok, bilih sampun kathah ingkang dados banten, kita anamung kawula alit mboten kuwagang nampi kasewenang-wenanganipun Prabu Dewata Cengkar. Ananging Simbok mboten susah nguwasaken sanget, amargi sedaya panggesedasanipun manungsa menika sampun kaatur Gusti Ingkang Murbeng Dumadi, saengga kula, Simbok, lan*

sedaya titah kedah mituhu dhawuhing Pangeran, ndedonga rintem kalawan dalu, mugik kita tansah pikantuk, pangayomanipun Gusti lan sageda uwal saking angkara murkanipun Prabu Dewata Cengkar Menika.”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud mituhu wonten ing data 27 ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud mituhu kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting gineman, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

2) Rila

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken data *sikap hidup* tiyang Jawi awujud rila ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. Data kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (5) .....Wektu limang dina digunake Mbok Randha kanggo pasrah bongkokan marang Gusti Kang Maha Welas Asih. Menawa dheweke kudu kapatrapan pidana abot, ya wis **lila**.....

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud rila wonten ing data 5 ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud rila kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting narasi, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken data sanesipun ingkang sami awujud rila ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. Data kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Harta Karun Pak Kidang”.

- (13) “O, alah, Pakne...kena ngapa kowe tegel ninggalake aku, anakmu ki isih butuh kowe Pakne!”
 “Uwis ta, Bu **diiklaske** wae, karang ya wis kersane Sing Kuwasa”
 omongane Mbok Kancil sinambi nyekeli pundhake Mbok Kidang.....

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud rila wonten ing *data* 13 ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud rila kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting gineman, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

3) Budi Luhur

a) Ngurmati Tiyang Sanes

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngurmati tiyang sanes ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Dumadine Sendhang Klangkapan”.

(41) “*Ya kaya ngene iki sing jenenge nandur bakal ngundhuh, sapa tlaten mesthi panen,*” mangkono pangucape Tunggul Wana nalika paring sambutan marang para warga ing desa Ngara-ara utawa Sayegan nalika diadani acara slametan utawa Bersih Desa. Kang padha teka padha **asung pakurmatan**, kebak rasa sumanak-sumadulur.

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngurmati tiyang sanes wonten ing *data* 41 ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngurmati tiyang sanes kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting narasi, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

b) Welas Asih

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih ingkang dipunandharaken kanthi cara

langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (2) *Rumangsa ora ana maneh kang ngaru-biru, Mbok Randha saya temen anggone **ngesok katresnan** marang anake. Pendhak wengi dheweke nembang, kang isine donga panyuwunan.....*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih wonten ing *data* 2 ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting narasi, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud welas asih ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Kedhung Maya”.

- (63) *Jalaran **gedhe banget rasa tresnane** Joko Sangsang marang Dewi Maya, tamtama mudha iku nganti lali marang tetimbangan jerone kedhung kang banget mbebayani. Sigra jumegur sang tamtama ig kedhung iku. Sakala ambles peples lan sirnane. Tambah sedhih Ki Ageng Kuwung ketambahan kelangan anak mantune sing banget ditresnani*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih wonten ing *data* 63 ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting narasi, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

c) **Paring Pambiyantu Tiyang Sanes**

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes ingkang

dipunandharaken kanthi cara langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Mitra Sejati”.

(67) *Saungkure Semut ana rasa bungah, mongkog, marem, lega campur dadi siji ing atine Thilang. Bisa **tetulung marang sapadha-padha**, apa maneh iki mitrane dhewe.....*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes wonten ing *data* 67 ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting narasi, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud paring pambiyantu tiyang sanes ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Mitra Sejati”.

(69) *“Wis Thilang aja kedawa-dawa, mengko ora ana enteke. Lan aja pisan-pisan tindakanku kokanggep nyaur utang marang pitulunganmu sing kepungkur. Babar pisan ora. Kaya kandhamu, **tetulung marang liyan sing lagi nemoni kesusahan iku wajib**,” kandhane Semut jujur.*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes wonten ing *data* 69 ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting gineman, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

b. Kanthi Cara Boten Langsung

1) Eling, Pracaya, saha Mituhu

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Sedane Prabu Dewata Cengkar”.

(36) “*Aku gelem dadi mangsamu, gelem Mbok gaglak, nanging aku njaluk wektu sedhela, kanggo sembahyang luwih dhisik, nyenyuwun marang Gusti, supaya tumindakmu sing dur angkara kuwi, antuk piwales trep karo patrapmu, he Dewata Cengkar!*” panjaluke Ajisaka

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu wonten ing *data* 36 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Ajisaka nyuwun wekdal kangge nindakaken sembahyang nyenyuwun dhumateng Gusti. Tumindakipun Ajisaka menika nedahaken bilih Ajisaka eling dhumateng Gusti, pracaya dhumateng Gusti saha utusanipun, sarta mituhu nindakaken printahipun Gusti.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud eling, pracaya, saha mituhu ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Dumadine Sendhang Klangkapan”.

- (53) “.....*Kaping telu, kabeh pawongan kudu sregep, ajeg, lan mampeng anggone dhedhepe marang Gusti Allah, tegese kudu tawakal anggone ngibadah.*”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu wonten ing *data* 53 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih sedaya pawongan kedah sregep, ajeg, saha mampeng anggenipun tawakal saha ngibadah. Tumindak kasebut nedahaken bilih sedaya tiyang kedah eling dhumateng Gusti Allah, pracaya dhumateng Gusti Allah saha utusanipun, sarta mituhu nindakaken printahipun Gusti Allah.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud eling, pracaya, saha mituhu ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (6) ..... *Mung panyuwune muga-muga anake kalis ing sambekala, ora kelepetan lupute. Awan, bengi, esuk, lan sore dongane Mbok Randha mantheng. Nganti dheweke oleh wisik, yaiku suara tanpa rupa.*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu wonten ing *data* 6 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud eling, pracaya, saha mituhu boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Mbok Randha ndedonga nyenyuwun dhumateng Gusti Allah kangge putranipun. Anggenipun

nededonga saben wayah, awan, bengi, esuk, saha sore. Tumindak kasebut nedahaken bilih sedaya tiyang kedah eling dhumateng Gusti Allah, pracaya dhumateng Gusti Allah saha utusanipun, sarta mituhu nindakaken printahipun Gusti Allah.

2) Narima

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Narima ing Pandum”

(38) “*Cah bagus, anakku, sejatine sing kok pangan iki ora liya pangananmu dhewe, suket, sing kowe ora gelem ndumuk. Iki panganan kang kanggo awake dhewe ki paling enak. Ora ana panganan kang luwih enak saka panganan sing wis didadekake pepesthi dening Gusti Kang Maha Asih.*”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima wonten ing *data* 38 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih tiyang sepuh ngendika dhateng putranipun menawi boten wonten dhaharan ingkang langkung eca saking dhaharan ingkang sampun dipundadosaken pepesthi dhening Gusti Ingkang Maha Asih kangge *makhluk*ipun. Menapa ingkang dipungendikakaken tiyang sepuh dhateng putranipun menika nedahaken bilih kita kedah narima kaliyan menapa ingkang sampun dipunparingaken dening Gusti Allah.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud narima

ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Narima ing Pandum”.

(39) “*Mbok, dadine panganan kewan siji lan sijine kuwi ora bisa didadeke meren-merenan ya...?*”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima wonten ing *data* 39 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih lare nyuwun pirsa dhateng Simbokipun menawi dhaharan kangge saben seto boten saged dipundadosaken meren-merenan. Maksud saking pitakenan larenipun inggih menika kita boten pareng meri kaliyan gadhahipun tiyang sanes utawi kedah nrima.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud tanggel jawab dhateng kulawarga ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Macan lan Wedhus Prucul”.

(40) *Wiwit saka iku, Cempe ora tau nulak suket kang wis dadi pepesthine. Saben dina dheweke ora tau nulak maneh suket ijo amarga suket kuwi menehi panguripan kanggo awake.*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima wonten ing *data* 40 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud narima boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing

ninggil katingal bilih Cempe boten nate nolak suket malih ingkang sampun dados pepesthinipun, saben dinten dhahar suket amargi suket ingkang paring pagesedasan. Tumindakipun Cempe nedahaken bilih Cempe nrima.

3) Sabar

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud sabar ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

(11) *Sarampunge putri Sewidak Loro nembang, Mbok Randha age-age ngrangkul ngruket anake. Saklorone banjur padha tetangisan. Atine kebak rasa sokur kang ora bisa digambarake. Dongane kang ditembangake kanthi tandesing ati sajrone limasan taun saiki dadi kanyatan.....*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud sabar wonten ing *data* 11 ing ninggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud sabar boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing ninggil katingal bilih donganipun Mbok Randha ngantos limasan taun samenika dados kasunyatan. Tumindakipun Mbok Randha nedahaken bilih Mbok Randha sabar.

4) Budi Luhur

a) Ngurmati Tiyang Sanes

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngurmati tiyang sanes ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (3) ***“Sing nembang Asmarandana wanci tengah wengi kae jalma manungsa apa dhemit dhanyange alas kene ya?” pitakone Nayaka kadipaten kang dadi tetuwane.***

“Kula boten mangertos, Ki Nayaka,” wangsulane prajurit sing pawakane lencir.

“Saenipun dipuntiti-priksa, Ki!” panemune prajurit kadipaten kang brengose jebles Gathutkaca.

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngormati tiyang sanes

wonten ing *data 3* ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngormati tiyang sanes boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Ki Nayaka saweg gineman kaliyan prajuritipun. Minangka prajurit, pramila kedah ngginakaken basa krama rikala matur kaliyan pangarsanipun. Tumindakipun prajurit nedahaken bilih prajurit ngormati tiyang sanes.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud ngormati tiyang sanes ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Jaka Kendhil”.

- (16) .....***Ngadhepi wong ndesa utun iku ndilalah para abdi dalem prajurit tunggu-kemit padha semanak grapyak, ora galak kaya sing digambarake Mbok Randha Kasiyan sadurunge. Nalika ditakoni, lan Mbok Randha Kasiyan wangsulan prasaja arep marak marang ngarsane Ingkang Sinuwun, prajurit iku nuli ngeterake sowan.***

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngormati tiyang sanes

wonten ing *data 16* ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngormati tiyang sanes boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos.

Saking andharan ing nginggil katingal bilih para abdi dalem sami semanak grapyak, Mbok Randha ugi prasaja anggenipun wangsulan. Tumindakipun para abdi dalem saha Mbok Randha nedahaken bilih para abdi dalem saha Mbok Randha ngormati tiyang sanes.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud ngormati tiyang sanes ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Kedhung Maya”.

(60) “*Mboten Bapa. Menawi namung picis punapa dene sesandhangan kula mboten kepingin. Kula namung nyuwun mugi Bapa saged nyandhingaken kula kaliyan Kangmas Joko Sangsang.*”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngormati tiyang sanes wonten ing *data* 60 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud ngormati tiyang sanes boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih putra saweg matur kaliyan Bapanipun. Minangka putra, nalika matur kaliyan Bapa utawi tiyang sepuhipun kedah ngginakaken basa krama. Tumindakipun putra nedahaken bilih putra ngormati tiyang sanes.

b) Welas Asih

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (1) ***“Ah, kuwi mung kandhane bocah-bocah,”ngucap ngono Mbok Randha karo ngekep anake. Atine keranta-ranta banget. Sabanjure dheweke kandha maneh, ”Kanggo biyung, ya mung kowe anakku sing ayu dhewe!”***

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih wonten ing *data 1* ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Mbok Randha ngekep putranipun sinambi ngendika menawi kangge Mbok Randha putranipun menika putra ingkang ayu piyambak. Tumindakipun Mbok Randha nedahaken bilih Mbok Randha paring welas asih utawi tresna kaliyan putranipun.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud welas asih sanes ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Dumadine Sendhang Klangkapan”.

- (52) ***“.....Angka loro, kabeh warga kudu tansah tumindak becik, ora kena tumindak dakwenang, sewenang-wenang marang pepadhaning urip .....”***

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih wonten ing *data 1* ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud welas asih boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih para warga kedah tumindak becik, boten kenging tumindak dakwenang, sewenang-wenang kaliyan sesami. Tumindakipun para warga nedahaken bilih para warga ugi kita kedah welas asih kaliyan sesami.

c) Paring Pambiyantu Tiyang Sanes

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Mitra Sejati”.

- (65) *Suwe-suwe Thilang nemu akal. Methik godhong nuli dicemplungake sakcedhak Semut. Semut ngranggeh godhong nuli munggah, numpak. Napase ngangsur-angsur. Sawise sauntara lagi bisa celathu, “Matur nuwun Thilang.”*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes wonten ing *data* 65 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Thilang methik ron lajeng dipuncemplungaken ing celakipun Semut, lajeng Semut munggah wonten ing ron. Tumindakipun Thilang nedahaken bilih Thilang paring pambiyantu tiyang sanes.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud paring pambiyantu tiyang sanes ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Mitra Sejati”.

- (68) *Saumpama ora ana Semut sirahe dhewe mesthi pecah. Nanging gedhe temen kurbane Semut marang dheweke. Ngelingi kabeh mau Thilang nangis sesenggukan.*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes wonten ing *data* 65 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud paring pambiyantu tiyang sanes boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Thilang ngemut-emut *pengorbananipun* Semut. Menawi boten wonten Semut piyambakipun saged cilaka. Tumindakipun Semut nedahaken bilih Semut paring pambiyantu dhateng tiyang sanes.

d) Tanggel Jawab Dhateng Kulawarga

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Mula Bukane Kutha Tulungagung”.

- (20) “*Pasediyen berasmu isih akeh, Bu?*” pitakone Pak Suta sabanjure.
 “*Paling cukup nggo telung dina, Pak,*” sumaure bojone.
 “*Yen ngono, ora gelem sesuk aku kudu mangkat, Bu,*” kandhane Pak Suta maneh.
 “*Muga-muga sesuk ora udan esuk-esuk kaya saiki,*” kandhane karo menyang ngadeg. “*Aku dakmenyang kali golek iwak sik, Bu. Agung endi?*”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing *data* 20 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Pak Suta kersa boten kersa benjing kedah tindak, amargi wos utawi beras ingkang

cumawis kanton cekap kangge tigang dinten, saha samenika Pak Suta pados ulam wonten ing lepen kangge kulawarganipun. Tumindakipun Pak Suta nedahaken bilih Pak Suta tanggel jawab dhateng kulawarganipun.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* sanesipun ingkang sami awujud tanggel jawab dhateng kulawarga ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Sedane Prabu Dewata Cengkar”.

(25) “*Ngene, Ndhuk, kowe anake Simbok kang banget daktresnani, gandheng wis ngancik dewasa, anggonmu tetepungan marang sapa wae kudu ngati-ati, ora gampang percaya marang pambujuk alus.*”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing *data* 25 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Simbok ingkang saweg paring wejangan dhateng putranipun ingkang sampun dewasa, satemah anggenipun tetepungan kaliyan sinten kemawon kedah ngatos-atos. Tumindakipun Simbok nedahaken bilih Simbok tanggel jawab dhateng kulawarganipun kanthi paring wejangan dhateng putranipun.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud tanggel jawab dhateng kulawarga ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data*

kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irahan “Macan lan Wedhus Prucul”.

- (70) .....*Wis pirang-pirang ndina iki Wedhus Prucul tansah diuber-uber Macan Gembong. Wedhus Prucul bingung setengah mati, merga saliyane pengin nylametake awake dhewe uga nylametake nyawane anake sing durung bisa mlayu banter iku.....*

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing *data* 70 ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Wedhus Prucul pengin nylametaken nyawa putranipun saking Macan Gembong. Tumindakipun Wedhus Prucul nedahaken bilih Wedhus Prucul tanggel jawab dhateng kulawarganipun.

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud tanggel jawab dhateng kulawarga ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irahan “Putri Sewidak Loro”.

- (9) “*Nduk, bocah ayu... lilanana dolananmu kuwi dijaluk anaku, kareben ora rewel. Yen kowe njaluk ijol apa bae, bakal dak wenehi!*” pambujuke peri marang Sewidak Loro.
 “*Iya ta wis, aku ijalana ayumu bae!*” panjaluke Sewidak Loro.
 “*Iya wis, abot-abote nuruti anak, aku lila!*” peri sarujuk.
 Mung sakedhepe mripat wewujudane saklorone malik grembyang, ijol-ijolan. Wujude peri kang ayu banget kuwi mencok clereg marang Sewidak Loro. Peri banjur dadi ala tur nggegilani amarga diijoli wujude Sewidak Loro.....

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing *data 9* ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Peri nyuwun panyuwunan dhateng Sewidak Loro kangge putranipun. Menawi Sewidak Loro purun maringaken dolanananipun kangge puranipun peri, peri badhe nuruti menapa ingkang dipunsuwun Sewidak Loro. Sewidak Loro nyuwun lintu pasuryan kaliyan Peri ingkang ayu. Salajengipun nyaguhi ingkang dipunsuwun Sewidak Loro amargi kangge putranipun. Tumindakipun Peri nedahaken bilih Peri tanggel jawab dhateng kulawarganipun utawi putranipun,

Gayut kaliyan andharan ing nginggil, ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data* malih ingkang sami awujud tanggel jawab dhateng kulawarga ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Kedhung Maya”.

(59) “*Oo...yen pepenginanmu lumrah, mbok matur wingi-wingi ora susah gawe bingunge wong tuwa. Apa kowe pengin duwe kalung berliyan utawa sesandhangan sing anyar, wong tuwamu saguh nukokake.*”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud temen wonten ing *data 59* ing nginggil kalebet cara langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud temen kanthi terang-terangan utawi gamblang ing salebeting gineman, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos.

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga wonten ing *data 59* ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud tanggel jawab dhateng kulawarga boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih tiyang sepuh ingkang bingung amargi putranipun, lajeng tiyang sepuhipun nawani menapa ingkang dipunpingini putranipun, piyambakipun saguh numbasaken.. Tumindakipun tiyang sepuh kala wau nedahaken bilih tiyang sepuh ingkang tanggel jawab dhateng kulawarganipun utawi putranipun.

e) Bakti Dhateng Tiyang Sepuh

Ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken *data sikap hidup* tiyang Jawi awujud bakti dhateng tiyang sepuh ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Data* kasebut wonten ing buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ing irah-irahan “Sedane Prabu Dewata Cengkar”.

(28) “*Inggih, Mbok, Rara Wulan manut pamrayoginipun, Simbok kepripun amrih wilujengipun.*”

Cara ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud bakti dhateng tiyang sepuh wonten ing *data 28* ing nginggil kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi panganggit ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi awujud bakti dhateng tiyang sepuh boten gamblang, satemah pamaos kedah madosi piyambak saking wosing cariyos. Saking andharan ing nginggil katingal bilih Rara manut kaliyan pamrayogi Simbokipun. Tumindakipun Rara nedahaken bilih Rara bakti dhateng tiyang sepuh.

Saking andharan-andharan ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun, bilih sampun samesthinipun sedaya manungsa gesang wonten ing donya menika kedah eling dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos kanthi nindakaken printah-printahipun. Nindakaken printahipun Gusti kadosta nindakaken wudhu, ndedonga, sembahyang, sholat, saha ngaji. Sedaya menika minangka kuwajibanipun para tiyang inggang gadhah agama, supados gesangipun slamet wonten ing donya saha akhirat. Rasulullah minangka utusanipun Gusti ngabekti dhumateng Gusti mawi nindakaken menapa inggang dipunprintah dhumateng Gusti. Lumantar Rasulullah menika, Gusti paring perintah dhateng manungsa supados ugi ngabekti dhumateng Gusti. Pramila, menapa inggang dipuntidakaken dening Rasulullah kedah dipuntindakaken ugi dening manungsa. Kanthi mekaten tanda bilih manungsa pracaya dhateng Rasulullah minangka utusanipun Gusti.

Gesang wonten ing donya boten cekap namung ngabekti dhumateng Gusti kemawon, manungsa ugi kedah gadhah sipat-sipat inggang kedah dipuntindakaken. Manungsa gesang menika sepisan inggang wigati inggih kedah sadhar bilih sedaya wonten ing donya menika kagunganipun Gusti. Bandha saha nyawa inggang dipungadhahi manungsa menika namung titipanipun saking Gusti. Manungsa kedah nrima menapa inggang dipungadhahi, boten paring meri kaliyan gadhahanipun tiyang sanes, amargi sampun dados nasibipun piyambak-piyambak. Dene rikala sawanci-wanci inggang dipungadhahi manungsa menika wangsul malih dhumateng Gusti, manungsa kedah rila utawi ikhlas, ateges nyerahaken menapa inggang dipunkersakaken Gusti.

Manungsa wonten ing gesang bebrayan, supados gesangipun langkung ayem saha tentrem manungsa kedah sipat-sipat wigati sanesipun, kadosta sabar. Manungsa kedah sabar ngadhepi perkawis-perkawis wonten ing pagesangan. Kathah perkawis wonten ing pagesangan manungsa, pramila manungsa kedah gadah *sikap* sabar. Tiyang ingkang sabar utawi kiat, boten gampang nglokro, pungkasanipun bakal pikantuk “dalan padhang” utawi pikantuk asilipun. Suwalikipun, menawi manungsa boten gadhah *sikap* sabar anggenipun ngadhepi perkawis wonten ing pagesangan, saged ndadosaken dhirinipun cilaka.

Salajengipun, manungsa ugi kedah gadhah sipat budi luhur, kadosta ngormati tiyang sanes. Salahsatunggal wujud tiyang Jawi ngormati tiyang sanes inggih menika kanthi migatosaken unggah-ungguh basa. Kados dene rikala lare alit gineman kaliyan tiyang ingkang langkung sepuh kedah ngginakaken basa krama, tiyang ingkang kalenggahanipun langkung ngandhap kedah ngginakaken basa krama rikala matur kaliyan tiyang ingkang langkung inggil kalenggahanipun. Dene tiyang ingkang saweg gineman kaliyan tiyang sanes ingkang dereng dipuntepangi ugi kedah ngginakaken basa krama anggenipun matur. Sanesipun ngormati tiyang sanes, manungsa menika ugi kedah gadhah raos welas asih dateng sesami saha dhateng sedaya *makhluk* wonten ing donya. Manungsa ingkang gadhah raos welas asih tamtu dipunremeni dhateng tiyang sanes.

Sikap budi luhur sanesipun inggih menika paring pambiyantu dhateng tiyang sanes. Manungsa gesang wonten ing donya menika kedah tulung-tinulung, amargi manungsa boten saged gesang piyambakan. Tulung-tinulung utawi paring pambiyantu dhateng tiyang sanes menika boten namung antawisipun manungsa

kaliyan manungsa kemawon, nanging ugi kaliyan kewan, saha sedaya *makhluk* wonten ing donya. Rikala tiyang ingkang mangertos tiyang sanesipun saweg nandhang susah saha mbutuhaken pambiyantu, sampun samesthinipun tiyang menika paring pambiyantu kanthi raos tulus, menawi prelu nyawanipun dipunkorbanaken. Sinten kemawon ingkang saged paring pambiyantu dhateng tiyang sanes mesthi ngraosaken raos marem, bungah, saha ayeming manah.

Wonten malih *sikap* budi luhur inggih menika tanggel jawab dhateng kulawarga. Tanggel jawab dhateng kulawarga inggih satunggaling kuwajibanipun tiyang jaler minangka pangarsa wonten ing kulawarganipun. Boten namung tiyang jaler kemawon, nanging ugi garwanipun gadhah kuwajiban tanggel jawab dhateng kulawarganipun. Tanggel jawab dhateng kulawarga ingkang kedah dipuntindakaken antawisipun inggih menika, pados saha paring nafkah dhateng kulawarganipun, paring wejangan kangge kulawarganipun supados kulawarganipun boten nindakaken tumindak ingkang ala, ngupiya nglametaken kulawarganipun saking bebaya, saha ngupiya saged nuruti menapa ingkang dipunkajengaken kulawarganipun.

Sikap budi luhur ingkang pungkasan inggih menika bekti dhateng tiyang sepuh. Bakti dhateng tiyang sepuh sampun dados kuwajibanipun para putra dhateng tiyang sepuhipun. Salahsatunggaling tumindak ingkang nedahaken bekti dhateng tiyang sepuh inggih menika manut kaliyan menapa ingkang dipunngendikakaken tiyang sepuh, para putra boten pareng mbantah kaliyan tiyang sepuhipun.

BAB V PANUTUP

A. Dudutan

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* ingkang sampun katindakaken, saged dipunpendhet dudutan. Dudutanipun kados andharan ing ngandhap menika.

1. Jinising *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken wonten kalih jinis. Jinising *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang sepisan inggih menika Tri Sila. *Sikap hidup* tiyang Jawi jinis Tri Sila kapanggihaken wonten tigang wujud, inggih menika awujud eling, pracaya, saha mituhu. Jinising *sikap hidup* tiyang Jawi ingkang kaping kalih inggih menika Panca Sila. *Sikap hidup* tiyang Jawi jinis Panca Sila kapanggihaken wonten sekawan wujud, inggih menika awujud rila, awujud narima, awujud sabar, saha awujud budi luhur. Sipat budi luhur kapanggihaken wonten gangsal, inggih menika ngormati tiyang sanes, welas asih, paring pambiyantu tiyang sanes, tanggel jawab dhateng kulawarga, saha bekti dhateng tiyang sepuh.
2. Caranipun ngandharaken *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa* kapanggihaken wonten kalih cara. Cara ingkang sepisan inggih menika kanthi cara langsung. Cara ngandharaken kanthi langsung kapanggihaken wonten enem, inggih menika mituhu, rila, temen, ngormati tiyang sanes, welas asih,

saha paring pambiyantu tiyang sanes. Kaping kalih inggih menika kanthi cara boten langsung. Cara ngandharaken kanthi boten langsung kapanggihaken wonten wolu, inggih menika nindakaken sariat Islam, tanggel jawab dhateng kulawarga, bekti dhateng tiyang sepuh, narima, sabar, ngurmati tiyang sanes, welas asih, saha paring pambiyantu tiyang sanes.

B. Implikasi

Panaliten menika ngrembag ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Asiling panaliten ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi menika dipunpangajab saged mumpangati kangge pamaos minangka sarana kangge mangertosi *sikap hidup* tiyang Jawi wonten ing sedasa cariyos dongeng saking buku *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*, satemah saged dados tuladha ingkang sae kangge gesang wonten ing dunya. Kajawi menika, panaliten menika ugi saged dipunginakaken minangka *referensi* kangge mahasiswa ingkang badhe nglampahi panaliten ingkang gayut kaliyan *sikap hidup* tiyang Jawi.

C. Pamrayogi

1. Dongeng menika minangka sarana ingkang sae kangge paring piwulang *sikap hidup* tiyang Jawi dhateng para lare. Pramila, langkung sae menawi dongeng-dongeng menika dipunjagi supados tetep lestantun wonten ing masarakat.
2. Panaliten ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi menika inggih panaliten ingkang gayut kaliyan karya sastra mliginipun dongeng. Awit saking menika, menawi

badhe nglampahi panaliten ngengingi *sikap hidup* tiyang Jawi saged dhateng karya sastra sanesipun, kadosta dongeng-dongeng sanesipun, novel, cerbung, lan sapanunggalanipun.

KAPUSTAKAN

- Damono, Sapardi Djoko. 1978. *Sosiologi Sastra; Sebuah Pengantar Ringkas*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- Endraswara, Suwardi. 2011. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: CAPS.
- _____. 2012. *Filsafat Sastra*. Yogyakarta : Layar Kata.
- _____. 2011. *Metode Penelitian Sosiologi Sastra*. Yogyakarta : CAPS.
- _____. 1991. *Sega Rames*. Klaten : Heri Suraya.
- Danandjaja, James. 2007. *Folklor Indonesia*. Jakarta : Grafities.
- Herusatoto, Budiono. 2001. *Simbolisme dalam Budaya Jawa*. Yogyakarta : Hanindita Graha Widia.
- Jong,S.de.,Dr. 1976. *Salah Satu Sikap Hidup Orang Jawa*. Yogyakarta: Yayasan Kanisius
- Nurgiyantoro, Burhan. 2012. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta : Gadjah mada University Press.
- _____. 2005. *Sastra Anak; Pengantar Pemahaman Dunia Anak*. Yogyakarta : Gadjah mada University Press.
- Purwanto, Joko dkk. 2001. *Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa*. Yogyakarta : CV. Raditha Buana.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baosastra Djawa*. Batavia : J. B. Wolters Uitgevers Maatschappij.
- Ratna. Nyoman Kutha. 2003. *Paradigma Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka pelajar.
- Sangidu.2007. *Penelitian Sastra*. Yogyakarta : Unit Penerbitan Sastra Asia Barat Fakultas Ilmu Budaya Universitas Gadjah Mada.
- Suroso, Puji Santoso, saha Pardi Suratno. 2009. *Kritik Sastra Teori, Metodologi, dan Aplikasi*. Yogyakarta: Elmatara Publisng
- Soedarsono dkk. 1986. *Beberapa Aspek Kebudayaan Jawa*. Yogyakarta : Departemen Pendidikan dan Kebudayaan Direktorat Jendral Kebudayaan Proyek Penelitian dan Pengkajian Kebudayaan Nusantara (Javanologi)
- Wahyuningtyas, Sri saha Wijaya Heru Santosa. 2011. *Sastra: Teori dan Implementasi*. Surakarta: Yuma Pustaka.
- Wiyatmi. 2008. *Pengantar Kajian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka.

Widodo, Agus dkk. 2008. *Bijak*. Klaten: CV. Cakrawala Baru.

Wellek, Rene dan Austin Warren. 1990. *Teori Kesusastraan*. Dipunterjemahkan
ing basa Indonesia dening Melanie Budianta. Jakarta: Gramedia.

Tabel Analisis Wujud saha Cara Ngandharaken Sikap Hidup Tiyang Jawi wonten ing Sedasa Cariyos saking

Bandha Warisan Antologi Dongeng Jawa

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
1.	<i>“Ah, kuwi mung kandhane bocah-bocah,” ngucap ngono Mbok Randha karo ngekep anake. Atine keranta-ranta banget. Sabanjure dheweke kandha maneh, “Kanggo biyung, ya mung kowe anakku sing ayu dhewe!”</i>	Budi Luhur (Welas Asih)		√	12
2.	<i>Rumangsa ora ana maneh kang ngaru-biru, Mbok Randha saya temen anggone ngesok katresnan marang anake. Pendhak wengi dheweke nembang, kang isine donga panyuwunan.....</i>	Budi Luhur (Welas Asih)	√		12
3.	<i>“Sing nembang Asmarandana wanci tengah wengi kae jalma manungsa apa dhemit dhanyange alas kene ya?” pitakone Nayaka kadipaten kang dadi tetuwane. “Kula boten mangertos, Ki Nayaka,” wangsulane prajurit sing pawakane lencir. “Saenipun dipuntiti-priksa, Ki!” panemune prajurit kadipaten kang brengose jebles Gathutkaca.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	13

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
4.	<i>“Ki Nayaka, punapa memper ing rompok alit punika wonten kenya ingkang ayunipun ngedap-ngedabi?” pitakone salah sijine prajurit. “E, sapa ngerti? Mulane sesuk esuk padha ditlesih,” wangsulane Nayaka.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	13
5.	<i>.....Wektu limang dina digunake Mbok Randha kanggo pasrah bongkokan marang Gusti Kang Maha Welas Asih. Menawa dheweke kudu kapatrapan pidana abot, ya wis lila.....</i>	Rila	√		14
6.	<i>..... Mung panyuwune muga-muga anake kalis ing sambekala, ora kelepetan lupute. Awan, bengi, esuk, lan sore dongane Mbok Randha mantheng. Nganti dheweke oleh wisik, yaiku suara tanpa rupa.</i>	Budi Luhur (Tanggél Jawab Dhateng Kulawarga)		√	14
7.	<i>“Dhuh Gusti... paringana pangayoman dhumateng kula lan anak kula...!” donga ing atine Mbok Randha dieterake njujug ing kaputren.....</i>	Budi Luhur (Welas Asih)		√	14
8.	<i>“Den Ayu... Panjenengan kersa maringi pangapunten dhateng kula, ugi dhateng anak kula...!” Mbok Randha mbrebes mili ngakoni lupute.....</i>	Budhi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	14
9.	<i>“Nduk, bocah ayu... lilanana dolananmu kuwi dijuluk anakku, kareben ora rewel. Yen kowe njaluk ijol apa bae, bakal dak wenehi!” pambujuke peri marang Sewidak Loro.</i>	Budi Luhur (Tanggél Jawab Dhateng Kulawarga)		√	15

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
	<i>“Iya ta wis, aku ijalana ayumu bae!” panjaluke Sewidak Loro.</i> <i>“Iya wis, abot-abote nuruti anak, aku lila!” peri sarujuk.</i> <i>Mung sakedhepe mripat wewujudane saklorone malik grembyang, ijol-ijolan. Wujude peri kang ayu banget kuwi mencok clereg marang Sewidak Loro. Peri banjur dadi ala tur nggegilani amarga diijoli wujude Sewidak Loro.....</i>				
10.	<i>Sarampunge putri Sewidak Loro nembang, Mbok Randha age-age ngrangkul ngruket awake. Saklorone banjur padha tetangisan.....</i>	Budi Luhur (Welas Asih)		√	16
11.	<i>Sarampunge putri Sewidak Loro nembang, Mbok Randha age-age ngrangkul ngruket anake. Saklorone banjur padha tetangisan. Atine kebak rasa sokur kang ora bisa digambarake. Dongane kang ditembangake kanthi tandesing ati sajrone limasan taun saiki dadi kanyatan.....</i>	Sabar		√	16
12.	<i>“Wah, mesakake banget Pak Kidang kuwi, gek dheweke ki apikan banget ora tau gelem nglarani wong liya”</i>	Budi Luhur (Welas Asih)	√		17
13.	<i>“O, alah, Pakne...kena ngapa kowe tegel ninggalake aku, anakmu ki isih butuh kowe Pakne!”</i> <i>“Uwis ta, Bu diiklaske wae, karang ya wis kersane Sing Kuwasa” omongane Mbok Kancil sinambi nyekeli pundhake Mbok Kidang.....</i>	Rila	√		18

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
14.	<i>“Talun ana ngendi?” pitakone kancil marang adhine Talun. “Taksih tilem, Pakdhe,” kandhane adhine Talun sing isih cilik, nanging wis bisa basa kuwi.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	19
15.	<i>Sinurung rasa tresna marang anak sing wis ora ditunggoni bapake, Mbok Randha Kasiyan ora mbantah penemune anake.....</i>	Budi Luhur (Welas Asih)	√		28
16.	<i>.....Ngadhepi wong ndesa utun iku ndilalah para abdi dalem prajurit tunggu-kemit padha semanak grapyak, ora galak kaya sing digambarake Mbok Randha Kasiyan sadurunge. Nalika ditakoni, lan Mbok Randha Kasiyan wangsulan prasaja arep marak marang ngarsane Ingkang Sinuwun, prajurit iku nuli ngeterake sowan.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	28
17.	<i>Prabu Jayakusuma karenan penggalihe dene ana kawula saka padesan kathik ganep temen trapsilane, mula banjur ndangu kanthi aris.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	28
18.	<i>“Dhuh, Sinuwun. Ingkang sudi amestani kula nama Mbok randha Kasiyan, kawula alit ingkang pakaryanipun buruh tani ing dhusun Dhadhapan, kebawah nagari Purwakandha ngriki. Menggah wigatosipun kula marak Paduka, awit awrat dipunreweli anak kula ontang-anting. Dhuh Sinuwun, yektosipun kawula ajrih badhe matur dhateng Paduka, nanging adreng sanget anak kula pun Sawungyuda utawi Jaka Kendhil kepengin dados mantu Paduka.” Mbok Randha</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	28

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
	<i>Kasiyan nyembah nuli tumungkul. “Eeee, genahe sira iku nglamar, ngono ta?” “Inggih Sinuwun. Mila mekaten,” ature Mbok Randha Kasiyan.</i>				
19.	<i>“Yayi, he yayi Melathi. Geneya agemanku kok kepruk?” “Oh, Raden. Panjenengan menika sinten?” “Ya aku iki Raden Sawungyuda utawa Jaka Kendhil garwamu, Yayi. Geneya kendhil iku kok kepruk?”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)		√	30
20.	<i>“Pasediyan berasmu isih akeh, Bu?” pitakone Pak Suta sabanjure. “Paling cukup nggo telung dina, Pak,” sumaure bojone. “Yen ngono, ora gelem sesuk aku kudu mangkat, Bu,” kandhane Pak Suta maneh. “Muga-muga sesuk ora udan esuk-esuk kaya saiki,” kandhane karo menyat ngadeg. “Aku dakmenyang kali golek iwak sik, Bu. Agung endi?”</i>	Budi Luhur (Tanggjawab dhateng Kulawarga)		√	35
21.	<i>“Ati-ati ya, Bu! Gung, kowe aja nakal ya, Nak! Turuti pitutur Ibu!” pesene Pak Suta marang anake. Agung mung manthuk-manthuk karo ngrangkul bapake.</i>	Budi Luhur (Tanggjawab dhateng Kulawarga)		√	36
22.	<i>Ana sawijining prau sing nyedhaki panggonane Bu Suta lan menehi pitulungan. Bu Suta munggah prau karo kucinge barang.....</i>	Budi Luhur (Paring Pambiyantu Tiyang sanes)	√		37

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
23.	..... <i>Wektu kuwi bapake Agung wis bali. Bapake pas njupuk prau kanggo nylametake Agung lan Ibune.</i>	Budi Luhur (Tanggéljawab dhateng Kulawarga)		√	37
24.	<i>“Kene, mreneya, ta. Simbok kepengin wawan rembug sedhela karo kowe.”</i> <i>“Ngendika menapa, Mbok?”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	39
25.	<i>“Ngene, Ndhuk, kowe anake Simbok kang banget daktresnani, gandheng wis ngancik dewasa, anggonmu tetepungan marang sapa wae kudu ngati-ati, ora gampang percaya marang pambujuk alus.”</i>	• Budi Luhur (Tanggéljawab dhateng Kulawarga) • Budi Luhur (Welas Asih)	√	√	39
26.	<i>“Nggih, Mbok. Wulan badhe migatosaken pangandikanipun Simbok.”</i>	• Budi Luhur (Bekti dhateng Tiyang Sepuh)		√	39

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
		Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	
27.	<i>“Pancen leres aturipun Simbok, bilih sampun kathah ingkang dados banten, kita anamung kawula alit mboten kuwagang nampi kasewenang-wenanganipun Prabu Dewata Cengkar. Ananging Simbok mboten susah nguwasaken sanget, amargi sedaya panggesanganipun manungsa menika sampun kaatur Gusti Inggang Murbeng Dumadi, saengga kula, Simbok, lan sedaya titah kedah mituhu dhawuhing Pangeran, ndedonga rintén kalawan dalu, mugi kita tansah pikantuk, pangayomanipun Gusti lan sageda uwal saking angkara murkanipun Prabu Dewata Cengkar Menika.”</i>	- Mituhu - Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)	√	√	39-40
28.	<i>“Inggih, Mbok, Rara Wulan manut pamrayoginipun, Simbok kepripon amrih wilujengipun.”</i>	- Budi Luhur (Bekti dhateng Tiyang Sepuh) - Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	40

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
29.	<i>“Ampun Ki,...ampun...anak kula mung setunggal ontang-anting...ajeng mang kapake anak kula...!” Pambengoke Mbok Randha kanthi luh dleweran.....</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	41
30.	<i>“Ing Inggih Lurahe, ..a..nak kula Wulan.. Rara Wulan.” Jawabe Mbok Randha ora bisa selak, isih mingseg-mingseg ngusap luhe pating dlewer mawa slendhang gedhong.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	41
31.	<i>“Mboten, Ki! Kula emoh...kula wegahndherek, kula... remen teng ngiriki kaliyan Simbok!” panjaluke Rara Wulan.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	42
32.	<i>“Ngene Ki Sanak, kepriye manawa aku gantine anake wadon Mbok Randha Dhadhapan lan pasokan upeti kuwi?” panjaluke Ajisaka kanthi tulus. Para abdine Ajisaka pating domblong krungu sumaguhe ndara kinasih.</i>	Budi Luhur (Paring Pambiyantu Tiyang Sanes)		√	42
33.	<i>“Ngaturaken sembah pangabekti, Sang Prabu.”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	42
34.	<i>“Sampun sadaya, Prabu. Namung dhukuh Dhadhapan ingkang dereng saguh mbayar upeti,” kandhane Wira Menggala.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	43

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
35.	<i>“A...nu...Kanjeng Prabu, minangka sesulhipun, wonten nem-neman aran Ajisaka, ingkang samangke sageda kangge dhahar, Kanjeng Prabu!”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)		√	43
36.	<i>“Aku gelem dadi mangsamu, gelem Mbok gaglak, nanging aku njaluk wektu sedhela, kanggo sembahyang luwih dhisik, nyenyuwun marang Gusti, supaya tumindakmu sing dur angkara kuwi, antuk piwales trep karo patrapmu, he Dewata Cengkar!” panjaluke Ajisaka</i>	• Eling • Pracaya • Mituhu		√	43
37.	<i>“Oalah kuwi ta...anakku cah bagus, kowe ora kena duwe pikiran ngono. Gusti wis paring suket kanggo pangananane awake dhewe iki, wiwit saka jamane Simbah nganti saiki, awake dhewe ya..mangan suket kaya ngene iki.”</i>	Budi Luhur (Tanggelpjawab dhateng Kulawarga)		√	51
38.	<i>“Cah bagus, anakku, sejatine sing kokpangan iki ora liya pangananmu dhewe, suket, sing kowe ora gelem ndumuk. Iki panganan kang kanggo awake dhewe ki paling enak. Ora ana panganan kang luwih enak saka panganan sing wis didadekake pepesthi dening Gusti Kang Maha Asih.”</i>	• Budi Luhur (Tanggelpjawab dhateng Kulawarga) • Narima		√	54
39.	<i>“Mbok, dadine panganan kewan siji lan sijine kuwi ora bisa didadeke meren-merenan ya...?”</i>	Narima		√	54

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
40.	<i>Wiwit saka iku, Cempe ora tau nulak suket kang wis dadi pepesthine. Saben dina dheweke ora tau nulak maneh suket ijo amarga suket kuwi menehi panguripan kanggo awake.</i>	Narima		√	54
41.	<i>“Ya kaya ngene iki sing jenenge nandur bakal ngundhuh, sapa tlaten mesthi panen,” mangkono pangucap Tunggul Wana nalika paring sambutan marang para warga ing desa Ngara-ara utawa Sayegan nalika diadani acara slametan utawa Bersih Desa. Kang padha teka padha asung pakormatan, kebak rasa sumanak-sumadulur.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)	√		74
42.	<i>“Menapa menggah jalentrehing saha werdining tembang menika Kyai Tunggul Wana?” sawenehing pawongan ana sing takon.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	75
43.	<i>“Lajeng ingkang adigang menika sinten Kyai?”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	75
44.	<i>“Lajeng menika ngemu pitutur menapa Kyai Tunggul Wana?” wong sing anggong lungguh ing ngarep dhewe uga nyelani takon.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	75
45.	<i>“Kyai, taksih setunggal sipat lan watakipun taksaka. Menika dereng panjenengan terangaken.”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	76

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
46.	<i>“Wah, wucalanipun kathah tur sae sedaya nggih Kyai. Dados watak-watak sewau menawi dipuncakaken dening para murid utawi para santri inggih mboten sae?” mangkono pitakone si Waru, sawijining nom-noman kang uga melu teka ana ing pahargyan iku.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	76
47.	<i>“Menika wau ingkang aken menika...Jagal Kasusra,” wong-wong padha nudingi Jagal Kasusra sing ana sandhinge jisime wong loro lanang wadon.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	77
48.	<i>“Pripun niki, Kyai Tunggul Wana. Lha kok dados wonten kahanan sing mutawatiri kados ngaten?” aloke Jagal Kasusra gupuh-gupuh lapur marang Tunggul Wana.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	78
49.	<i>“Kados pundi menika, kahanan kok dados ngaten, bakal cilaka kabeh kita menika.” Panggresaha warga marang sesepuh desa. “Inggih niki, kula kinten manut pamanggih kula kedadosan menika wonten sambung rapete kaliyan tumindakipun kanca-kanca ingkang dipunpimpin dening sedherek Jagal Kasusra menika, magepokan kaliyan anggenipun milara tiyang jaler estri kala wingi menika.”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	78
50.	<i>“Menapa wali menika Sunan Kalijaga, Kyai?” pitakone saweneh pawongan kang sajak kepengin ngerti. “Aku ora bisa ngaturake, ning manut pamawasku iku wali, bisa uga Kanjeng Sunan Kalijaga” wangsulane Kyai Tunggul Wana.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang sanes)		√	79

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
51.	<i>“Menapa menggah intinipun wahyu utawa wisik menika, Kyai?” pitakone si Dhadhap.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	79
52.	<i>“.....Angka loro, kabeh warga kudu tansah tumindak becik, ora kena tumindak dakwenang, sewenang-wenang marang pepadhaning urip .....”</i>	Budi Luhur (Welas Asih)		√	79
53.	<i>“.....Kaping telu, kabeh pawongan kudu sregep, ajeg, lan mepeng anggone dhedhepe marang Gusti Allah, tegese kudu tawakal anggone ngibadah.” Nampa katrangane Kyai Tunggul Wana kaya mengkono iku para warga banjur tanggap.....</i>	• Eling • Pracaya • Mituhu		√	79
54.	<i>“Menapa menika wonten sambung rapetipun kaliyan tiyang kalih lanang wadon ingkang dipunpilara ngantos pejah kala rumiyin Kyai?” panyelane si Waru.</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	80
55.	<i>Sesepuh dhusun Kyai Tunggul Wana lan kabeh para warga padha sembayang ing sakidul Klangkapan.....</i>	• Eling • Pracaya • Mituhu		√	80
56.	<i>.....Saliyane kanggo adus, banyu sendhang mau uga kanggo wudhu, kanggo ngelebi sawah-sawah sacedhake lan kiwa tengene kukuban kono.....</i>	• Eling • Pracaya • Mituhu		√	80

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
57.	<i>Putek judheg penggalihe Ki Ageng mikirake solah bawane ingkang putra kang beneh karo padatan. Angendika Sang Yogi,” Ngger Anakku cah ayu, walaka wae ana perkara apa dene katon suntrut praupamu?”</i>	Budi Luhur (Welas Asih)		√	81
58.	<i>Kawitane Dewi Maya ora gelem crita. Mung sawise didhesek, dheweke lagi gelem blaka.”Waleh-waleh punapa Bapa, sampun sawetawis wekdal kula nyimpen pepenginan ingkang kedah kalampahan,” ature Dewi Maya.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)		√	81
59.	<i>“Oo...yen pepenginanmu lumrah, mbok matur wingi-wingi ora susah gawe bingunge wong tuwa. Apa kowe pengin duwe kalung berliyan utawa sesandhangan sing anyar, wong tuwamu saguh nukokake.”</i>	• Budi Luhur (Welas Asih & Tanggel jawab Dhateng Kulawarga)		√	81
60.	<i>“Mboten Bapa. Menawi namung picis punapa dene sesandhangan kula mboten kepengin. Kula namung nyuwun mugi Bapa saged nyandhingaken kula kaliyan Kangmas Joko Sangsang.”</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang Sanes)		√	82
61.	<i>“Bapa, sepindhah malih kula matur, sampun kelajeng thukul ngrembuyung raos tresna kula kaliyan Kangmas Joko Sangsang. Pramila menawi Bapa nduwa kepenginan kula, kula badhe nekad.</i>	Budi Luhur (Ngormati Tiyang sanes)		√	82

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
	<i>Paribasan kapalangana mlumpat, kakurungan mbrojol. Kapepeting lelampahan namung cundrik pusaka punika ingkang badhe mungkasi."</i>				
62.	<i>"Menawi mekaten kula nyuwun pamit. Mboten langkung kula nyuwun pambiyantuning sawetawis prajurit." "Iya Ingsun lilani."</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang sanes)		√	83
63.	<i>Jalaran gedhe banget rasa tresnane Joko Sangsang marang Dewi Maya, tamtama mudha iku nganti lali marang tetimbangan jerone kedhung kang banget mbebayani. Sigra jumegur sang tamtama ig kedhung iku. Sakala ambles peples lan sirnane. Tambah sedhih Ki Ageng Kuwung ketambahan kelangan anak mantune sing banget ditresnani</i>	• Budi Luhur (Welas Asih) • Budi Luhur (Paring Pambiyantu Tiyang Sanes)	√	√	84-85
64.	<i>Sak esuk iki Thilang durung kepethuk mitrane Semut Ireng. Adate Semut Ireng wis wira-wiri ing ngarepane lan mesthi uluk salam,"Numpang liwat Thilang." Ana rasa sumelang ngenani keslametane mitrane. Udan sing tanpa kendhat bisa njalari kacilakan marang kewan cilik klebu semut.</i>	Budi Luhur (Welas Asih)		√	107

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
65.	<i>Suwe-suwe Thilang nemu akal. Methik godhong nuli dicemplungake sakcedhak Semut. Semut ngranggeh godhong nuli munggah, numpak. Napase ngangsur-angsur. Sawise sauntara lagi bisa celathu, “Matur nuwun Thilang.”</i>	Budi Luhur (Paring Pambiyantu Tiyang Sanes)		√	108
66.	<i>“Pandongamu Thilang aku slamet,” wangsulane. Banjur diterusake, “Aku sengaja ngenteni tekamu, saperlu ngaturake panuwun marang pitulunganmu mau esuk. Yen ora mbok tulungi mbok menawa aku ora bisa ketemu kowe maneh,” swarane rada ngondhok-ondhok</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	108
67.	<i>Saungkure Semut ana rasa bungah, mongkog, marem, lega campur dadi siji ing atine Thilang. Bisa tetulung marang sapadha-padha, apa maneh iki mitrane dhewe.....</i>	Budi Luhur (Paring Pambiyantu Tiyang Sanes)	√		109
68.	<i>.....Saumpama ora ana Semut sirahe dhewe mesthi pecah. Nanging gedhe temen kurbane Semut marang dheweke. Ngelingi kabeh mau Thilang nangis sesenggukan.</i>	Budi Luhur (Paring Pambiyantu Tiyang Sanes)		√	109
69.	<i>“Wis Thilang aja kedawa-dawa, mengko ora ana enteke. Lan aja pisan-pisan tindakanku kokanggep nyaur utang marang pitulunganmu sing kepungkur. Babar pisan ora. Kaya kandhamu, tetulung marang liyan sing lagi nemoni kesusahan iku wajib,” kandhane Semut jujur.</i>	Budi Luhur (Paring Pambiyantu Tiyang Sanes)	√		110

Tabel Salajengipun

No. Data	Data Kutipan	Sikap Hidup Tiyang Jawi	Cara Ngandharaken		Kaca
			L	BL	
70.	..... <i>Wis pirang-pirang ndina iki Wedhus Prucul tansah diuber-uber Macan Gembong. Wedhus Prucul bingunge setengah mati, merga saliyane pengin nylametake awake dhewe uga nylametake nyawane anake sing durung bisa mlayu banter iku.....</i>	Budi Luhur (Tanggéljawab dhateng Kulawarga)		√	146
71.	<i>“Apes timen awakmu Cil, dadi pangane Macan Gembong. Ya wis, tak upakara awakmu, tak kubur sing apik lan tak hormati kaya dene pahlawan. Sebab awakmu tau tak jaluki tulung, senajan awakmu ora bisa nanging sethithik-sethithik wis madhangake pikirku.”</i>	Budi Luhur (Ngurmati Tiyang Sanes)		√	149

PUTRI SEWIDAK LORO

Dening: Joko Purwanto
(Yogyakarta)

Uripe Mbok Randha prasasat rekasa matumpa-tumpa. Rekasa awake, isih imbuh rekasa atine. Panguripane sarwa kesrakat. Bojone mati limang taun kepungkur, nalika dheweke ngandut jabang bayi. Bareng lair, wujud anake ala banget. Kamangka bayi kang linairake iku bocah wadon.

Ya kahanane anake mau kang njalari Mbok Randha kerep nangis jeroning ati. Wis saempere, amarga praupane anake wadon pancen nggegilani. Pakulitane ireng thutheng. Mripati mentholo. Rambute mung sethithik banget, udakara mung ana sewidak. Untune mung thukul loro, siyung kiwa-tengen sisih nduwur. Jan jebles *drakula*. Ya amarga rambute sewidak lan untune loro, mulane Mbok Randha menehi jeneng anake *Sewidak Loro*!

Lumrahe bocah-bocah mono padha seneng dolanan. Srawung karo kanca sakbarakane. Nanging Sewidak Loro ura duwe kanca. Pendhak-pendhak dheweke arep melu dolanan, bocah-bocah liyane padha bubar. Suthik srawung karo bocah kang wujud nggilani.

"Biyung, bocah-bocah liyane padha ora gelem dolanan karo aku," wadule Sewidak Loro karo mimbluk-mimbluk ngampet tangise.

"Ya wis ta, kowe dolanan ana ngomah wae karo biyung," Mbok Randha nglelipur kaya adate.

"Kabel padha wegah dicedhaki, amarga rupaku kaya dhemit. Ngono kandhane bocah-bocah kuwi," sambunge Sewidak Loro.

"Ah, kuwi mung kandhane bocah-bocah," ngucap ngono Mbok Randha karo ngekep anake. Atine keranta-ranta banget. Sabanjure dheweke kandha maneh, "Kanggone biyung, ya mung kowe anakku sing ayu dhewe!"

Yen mung pisan-pindho, Mbok Randha isih bisa nglipur anake. Nanging, suwe-suwe dheweke meksa ora kuwawa ngadhepi kanyatan. Menawa dheweke sing diina, ora apa-apa. Yen anake kang diina, dheweke ora lila. Nanging, wong sudra papa kaya dene Mbok Randha banjur arep suwala kaya ngapa?

Sidane, Mbok Randha lunga ninggalake desane. Pepenginane mung arep urip wong loro selo karo anake. Tanpa tangga tanpa kanca. Mulane dheweke milih papan ing pinggir alas gung liwang-liwung. Wiwit kuwi Mbok Randha lan anake bisa urip tentrem ing papane kang anyar.

Rumangsa ora ana maneh kang ngaru-biru, Mbok Randha saya temen anggone ngesok katresnan marang anake. Pendhak wengi dheweke nembang, kang isine donga panyuwunan. Tembange ya mung siji kuwi. Ohehe nembang wola-wali

saben wengi, nganti tetaunan lawase, prasasat ora kendhat. Nganti Sewidak Loro dadi kenya.

"Duh Gusti Pangeran mami
donga kula kangge yoga
Sewidak Loro kang nama
yu ayune para kenya
asih mring sapa-dha-padha
dadiya putri pinunjul
begja donya lan delahan!"

Mbok Randha kerep nganti mbrebes mili eluhe sasuwene nembang. Iku amarga satemene anggone nyenyuwun marang Gusti Kang Maha Kuwasa.

Tekane mangsakala. Sawetara ana priya kang lagi mbebedhag ing wana krungu tembange Mbok Randha sanajan mung lambat-lambat.

"Sing nembang Asmarandana wanci tengah wengi kae jalma manungsa apa dhemit dhanyange alas kene ya?" pitakone Nayaka kadipaten kang dadi tetuwane.

"Kula mboten mangertos, Ki Nayaka," wangsulane prajurit sing pawakane lencir.

"Saenipun dipuntiti-priksa, Ki!" panemune prajurit kadipaten kang brengose jebles Gathutkaca.

"Iya, ayo padha dicedhaki asale suwara kae." Nayaka kadipaten sarujuk. Prajurit cacah wolu uga banjur tut wuri, ninggalake pakuwone.

Saya cedhak, tembung-tembung ing tembang sansaya cetha. Nayaka sajak kepranan banget. Ora ngira yen ing gubug sapinggire alas ana wong wadon kang tumemen ndongake anake. Tandhane, suwarane wong wadon kuwi nganti serak kesuwen anggone nembang. Apamaneh yen nyetitekake isine tembang.

"Ki Nayaka, punapa memper ing rompok alit punika wonten kenya ingkang ayunipun ngedap-edabi?" pitakone salah sijine prajurit.

"E, sapa ngerti? Mulane, sesuk esuk padha ditlesih," wangsulane Nayaka.

Temenan, wayah byar padhang Nayaka lan para prajurit ndodhog gubuge Mbok Randha. Dheweke kepengin meruhi kaya ngapa wujud anake Mbok Randha kang aran Sewidak Loro.

"Karepku, anakmu bakal dakboyong menyang kadipaten. Menawa pancen ayu tenan lan nengsemake, sokur yen dipundhut garwa selir dening Kanjeng Adipati. Yen praupane mung sedhengan, rak ya bisa dadi emban. Lowung, wis bisa ngangkat drajadmu tinimbang kowe urip ijen ing pinggir alas kene," ujure Nayaka mau.

Sakala iku Mbok Randha sumrepet amarga kaget setengah mati. Ibarate kaya sinamber bledheg ketiga ngerak. Kamangka, lumrahe wong bakal bungah banget krungu tembungé Nayaka kuwi. Emane kahanane anake banget nggegilani.

Wong wadon kuwi mung dheleg-dheleg. Yen rinasa kaya dene kesuduk gunting tatu loro. Menawa dheweke nyendikani, ateges bakal kaluputan amarga gawe kuciwane Kanjeng Adipati. Kosok baline, yen dheweke suwala ya luput. Amarga ora nurut reh prentahe Nayaka, apamaneh Kanjeng Adipati. Terus kudu kepriye?

Sidane, Mbok Randha nyuwun inah limang dina kanggo mikir. Nayaka maringi palilah. Wektu limang dina digunake Mbok Randha kanggo pasrah bongkokan marang Gusti Kang Maha Welas Asih. Menawa dheweke kudu kapatrapan pidana abot, ya wis lila. Mung panyuwune muga-muga anake kalis ing sambekala, ora kelepetan lupute. Awan, bengi, esuk lan sore dongane Mbok Randha mantheng. Nganti dheweke oleh wisik, yaiku suwara tanpa rupa.

Wisik kuwi meling supaya Mbok Randha didhawuhi supaya nyuwun menyang kadipaten. Nanging Mbok Randha didhawuhi supaya nyuwun bebana marang Nayaka. Wujude kembang warna lima, golek kayu, lan gerabah kang lumrahe kanggo pasaran bocah cilik. Anggone mboyong kudu nganggo tandhu ditutup rapat, lan olehe mbuka menawa wis tekan ngarepe Kanjeng Adipati.

Bebana ing wisik kuwi diaturake kabeh. Mbok Randha dhewe ora ngerti apa karepe, lan embuh kepriye mengko dadine.

Kanggone Nayaka lan para prajurit, bebana kuwi gampang olehe golek. Sabanjure, Sewidak Loro kaboyong menyang kadipaten.

Mung let sepasar ana utusan saka kadipaten kang mapag Mbok Randha. Wong wadon kuwi sakala ilang pangarep-arepe. Olehe mlaku prasasat marani papan gantungan. Wis mesthi bakal oleh pidana abot banget. Malah yen ora begja, anake Sewidak Loro ya wis dipidana. Sebab, Kanjeng Adipati mesthi duka, kaget, malah kepara gila nalika tandhu dibukak lan mriksani anake.

“Dhuh Gusti... paringa pangayoman dhumateng kula lan anak kula...!” donga ing atine Mbok Randha diterake njujug ing kaputren. Dheweke dilarapake ngadhep ing sangarepe putri kang banget sulistya warnane. Ora mantra-mantra titah lumrah, malah kaya widadari ngejawantah.

“Den Ayu... Panjenengan kersaa maringi pangapunten dhateng kula, ugi dhateng anak kula...!” Mbok Randha mbrebes mili ngakoni lupute. Dheweke ndeprook karo ngekep sikile putri ayu kuwi.

Wis dadi kaelokane jagad, nalika nyuwara suarane putri ayu kuwi padha karo suwarane Sewidak Loro.

“Biyung...aku iki anakmu. Aku Sewidak Loro!” pangakune. Mesthi bae Mbok Randha maido. Sewidak Loro dewe nduga menawa biyunga ora percaya. Mulane dheweke banjur nyritakake kedadeyan sing wis dilakoni.

Nalika kuwi para prajurit wolu kang ngusung tandhu liwat ing ngisore wit waringin sacedhake alun-alun. Tanpa dinyana, sajroning tandhu tutupan klebon anak peri dhanyange waringin. Anak peri kuwi kepengin njaluk kembang, gerabah pasaran, lan golek kayu duweke Sewidak Loro. Sewidak Loro ora menehake. Wekasane anak peri kuwi rewel, nangis kekejer. Malah banjur ngeret-eret biyunge supaya gelem njalukake pepenginane mau.

“Nduk, bocah ayu...lilanana dolananmu kuwi dijuluk anakku, kareben ora rewel. Yen kowe njaluk ijol apa bae, bakal dak wenehi!” pambujuke peri marang Sewidak Loro.

“Iya ta wis, aku ijalana ayumu bae!” penjaluke Sewidak Loro.

“Ya wis, abot-abote nuruti anak, aku lila!” peri sarujuk.

Mung sakedhepe mripat wewujudane saklorone malik grebyang, ijol-ijolan. Wujude peri kang ayu banget kuwi mencok clegreg marang Sewidak Loro. Peri banjur dadi ala tur nggegilani amarga diijoli wujude Sewidak Loro. Sedheng si anak peri jingkrak-jingkrak bungah banget, sebab duwe maneka warna dolanan anyar.

“Mengkono Biyung kedadeyan kang sanyatane,” Sewidak Loro ngyakinake biyunge.

Mbok Randha mung meneng, sajak durung percaya. Dheweke malah ngulati Sewidak Loro wiwit dlamakan nganti pucuk rambut. Ya mesthi bae ora ana kang memper babar pisan karo wujude Sewidak Loro dhek semana.

Sewidak Loro nerusake katerangane. Nalika usungan tandhu wis teka ing ngarsane Kanjeng Adipati njingkat kaget.

“Jagad dewa bathara...iki manungsa apa widadari ngejawantah?” Kanjeng Adipati kamitenggengen, “Ya ora kleru menawa jenenge Sewidak Loro. Yen saka sewidak negara para kenya sing paling ayu diklumpukake, bisa uga mung ana loro sing ayune kaya ngene. Hemmm...pancen ayu tenan putri Sewidak Loro...!” sambunge.

Putri Sewidak Loro dipundhut dadi garwa ampil utawa selir dening Kanjeng Adipati. Jalaran, Kanjeng Adipati wis kagungan garwa padmi. Nanging sadurunge dadi garwa ampil dheweke kudu sinau tata cara kadipaten, lan dipapanake ing kaputren.

Mbok Randha manthuk-manthuk. Menawa katerangan kuwi bener wis saempere dheweke ngonjukake rasa sokur kang tanpa pepindhan marang Gusti Kang Maha Agung. Nanging, apa ya bener mengkono? “Nduk...eh, Den Ayu...!” ature Mbok Randha gugup, “Menawi leres Panjenengan anak kula, punapa saged

Panjenengan nirokaken tembang donga panyuwun kula?!” pitakone iki kanggo mestheke apa bener putri ayu kuwi anake.

“Ya bisa ta, Biyung. Lha wong pendhak wengi aku krungu tembangmu kuwi,” wangsulane putri Sewidak Loro. Sabanjure dheweke nembang kaya dene biyunge.

Sarampunge putri Sewidak Loro nembang, Mbok Randha age-age ngrangkul ngruket anake. Saklorone banjur padha tetangisan. Atine kebak rasa sokur kang ora bisa digambarake. Dongane kang ditembangake kanthi tandhesing ati sajrone limalas taun saiki dadi kanyatan. Anggone ameng-ameng nyawa, yen ora begya bakal digantung, saiki wis antuk pepulih.

“Matur nuwun, Gusti Allah...!” tembunge karo sesenggukan.

Mbok Randha sansaya percaya marang ngendikane para leluhur. Dheweke pancen wong sudra papa. Ora duwe daya, kuasa lan bandha. Nanging dheweke duwe senjata wujud donga. Donga kang becik, dongane wong rekasa, dongane biyung kanggo anake, embuh kapan wektune mesthi bakal netes. Mbok Randha percaya!

“Matur nuwun, Gusti Allah...!”

HARTA KARUN PAK KIDANG

Dening: Venny Indria Ekowati
(Yogyakarta)

Srengenge esuk kuwi katon padhang njinglang, angin sumilir nggesek gegodhongan, nuwuhake rasa tentreming ati. Esuk kuwi kewan-kewan ing alas Sabrangan wis padha tangi. Pitik alas, sing jenenge Jalu, kawit mau wis katon notholi jagung sing urip ing tengahing alas kuwi. Manuk-manuk wis padha ngoceh, ribut dhewe-dhewe. Lawa-lawe wis mlebu, ndelik ana sajroning guwa, saperlu padha turu, amarga kesel anggone golek pangan mau bengi. Baya lan kuda Nil uga wis katon ongap-angop, ngenteni pangan sing isa ngebaki wetenge, sinambi omong-omongan.

“Ya, Baya kowe wis ngerti durung nek Pak Kidang wingi mati dibedhil manungsa?”

“Ya ngerti, wong aku wingi njerum neng kali sing neng ngarep omahe kae kok”.

“Banjur kowe uwis layat durung, Nil?”

“Lha durung, aku arep adus dhisik banjur mengko rada awan kae mrana.”

”Ya nek ngono mengko bareng karo aku wae.”

Neng wit pojok ing ngalas, katon Kirik karo Kucing uga lagi padha tangi, kewan loro sing biasane mungsuhan kuwi katon akur, malah kepara omong-omongan barang.

”He Kucing, saiki le mungsuhan awake dhewe mandheg sik, kowe ngerti apa ora yen salah siji kewan ing alas iki mati,” ujare Kirik nakoni Kucing.

”Ya mesthi wae aku ngerti, rak Pak Kidang ta sing mati?”

”Ho, o, kabare ditembak wong sing lagi beburu neng alas kene.”

”Wah, mesakake banget ya Pak Kidang kuwi, gek dheweke ki apikan banget ora tau gelem nglarani wong liya”

”Pancen, ya mengko awan wae awake dhewe layat.”

Esuk kuwi kewan-kewan ing alas Sabrangan pancen lagi padha ngomongake Pak Kidang sing lagi wae mati, amarga kabedhil dening juru bedhag. Kabeh warga alas Sabrangan padha susah. Pancen, Pak Kidang kang mati kuwi salah sawijining warga alas Sabrangan sing banget ditresnani. Sanajan umure isih kagolong enom, nanging Pak Kidang kerep dijak rembugan karo tetuwa-tetuwane ing alas kono. Kuwi mau amarga Pak Kidang tansah duwe pikiran kang maju, ora mentingake golonganane, lan tansah wicaksana mecahake masalah sing lagi diadhepi dening warga sing manggon ing alas Sabrangan.

Pak Kidang uga seneng nulungi tangga-tanggane sing lagi kesusahan, malah kerep maring-maringi asil tanduran kebone menawa lagi panen. Mulane si Munyuk lan si Kancil katon susah banget, amarga tanggane sing biasane ngekeki gedhang lan timun, saiki wis ora ana, lan ora bakal mulih maneh neng alam ndonya.

"Wah piye, Cil, nek ngene carane ora ana maneh sing ngekeki gedhang."

"Ya padha wae, Nyuk, aku ya ora bakal kebagean timun gratis maneh."

"Eman-eman tenan ya Cil, wong kang apikan kaya Pak Kidang kok cepet anggone ditimbali Sing Kuwasa."

"Ya piye maneh, Nyuk wong perkara kuwi ya wis ditetepake, saiki awake dhewe donga wae, kareben Pak Kidang ditampa dening Gusti Allah."

"Ya wis yo, padha ndonga bebarengan."

Sawise warga alas Sabrangan sing layat, wis padha teka kabeh, Pak Kidang banjur didongakake bebarengan, banjur dikubur ing kuburan desa. Katon Mbok Kidang nangis sesenggukan neng kuburane Pak Kidang.

"O, alah, Pakne, Pakne....kena ngapa kowe tegel ninggalake aku, anakmu ki isih butuh kowe Pakne!"

"Uwis ta, Bu diiklasake wae, karang ya wis kersane Sing Kuwasa" omongane Mbok Kancil sinambi nyekeli pundhake Mbok Kidang. Mbok Kidang isih terus nangis, ngelingi anake kang durung isa nggolek pangan dhewe.

Let sewulan saka sedane Pak Kidang, Mbok Kidang saya ketok tuwa, sungune kang biyen rosa, saiki wis ora kuwat kanggo nyudhang. Awake uga katon kuru, amarga nyambut gawe abot saben dinane. Mbok Kidang wis ora isa ngupakara kebone maneh. Kebon sing biyen ijo royo-royo lan kebak woh-wohan iku, saiki katon garing, ora kaurus, mung kebak suket garing.

Ing sawijining wengi, Mbok Kidang ngundang anake sing paling gedhe, jenenge si Talun.

"Talun, kowe kuwi uwis gedhe, Nak, kudune kowe wis isa ngewangi Simbok."

"Aku ki wegah Mbok, aku isih kepingin dolan, mangan, turu, pokohe aku wegah nyambut gawe."

"Lun, Talun, bocah-bocah sing saumuran karo kowe kuwi wis padha isa ngewangi wong tuwa, ya nggarap sawah, nggarap kebon."

"Pokokmen aku wegah. Wis Mbok, aku arep turu maneh."

Si Talun, anake Mbok Kidang sing paling gedhe dhewe iku pancen kesed temenan, dheweke ora duwe gaweyan liya kejaba dolan, turu, mangan, lan ngalamun. Saben-saben dheweke mung ngalamun, mbayangake yen bisa dadi wong sugih. Duwe dhuwit akeh tanpa perlu nyambut gawe, mangan enak saben dina, lan isa dolan saksenenge.

Nuju sawijining dina, Mbok Kidang mara neng omahe Kancil lan Munyuk, amarga dhoweke wis ora betah, ngrasakake tingkah polahe Talun sing tansah kesed lan ora gelem ngrewangi nyambut gawe. Sawise tekan, Mbok Kidang banjur dhodhog-dhodhog lawang.

"Kancil....Kancil iki aku, Cil, Bukakna lawang."

"O...Bu Kidang, ana apa Bu?"

"Iki lho Cil, aku arep njaluk tulung karo kowe."

"Njaluk tulung apa ta?"

"Anakku si Talun, aku wis judheg ngrasakake polah tingkahe, saben dina gaweyane mung mangan turu, ora gelem nyambut gawe."

Si Kancil manthuk-manthuk ngrungokake critane bu Kidang.

"Ya wis, mengko sore aku lan Munyuk takmara neng omahmu, saiki kowe mulih dhisik, lan aja omong karo si Talun nek kowe njaluk tulung aku."

"Ya wis nek ngono, aku mulih sikik ya Cil."

"Ya."

Kancil lan Munyuk banjur rembugan ngenani masalah kuwi. Kancil anggone mikir nganti judeg, semana uga si Munyuk sing tansah kukur-kukur, sinambi mangan gedhang entek telung kranjang. Dumadakan si Munyuk njerit.

"Aku nemu akal, Cil!"

Kancil banjur mengo, lan mlaku nyedhaki Munyuk.

"Apa akalmu, Nyuk?"

Munyuk banjur mbisiki Kancil, Kancil sing dikandhani Munyuk mung manthuk-manthuk sinambi mesam-mesem, katon sarujuk karo akale si Munyuk.

"Ya wis, nek ngono, mengko sore ndang mangkat neng omahe si Talun," kandhane Kancil karo ngepuk-puk sirah Munyuk.

Sore kuwi Kancil lan Munyuk mangkat neng omahe si Talun.

"Kula nuwun," kandhane si Munyuk sinambi nothok lawang.

Ora let suwe lawang kabukak. Jebule adhine si Talun.

"Talun ana ngendi?" pitakone Kancil marang adhine Talun.

"Taksih tilem, Pakdhe," kandhane adhine Talun sing isih cilik, nanging wis bisa basa kuwi.

Kancil lan Munyuk banjur tumuju menyang kamare si Talun. Talun isih ngorok.

"Lun, Talun, tangia! ana warta penting lho!" bengoke Munyuk marang Talun.

Talun mung meneng wae, malah mbenakake kemule sing mlorot.

"Tenan, Lun. Kowe isa dadi wong sugih dadakan lho!" tambahe si Kancil sinambi nglorot kemule si Talun.

Krungu tembung sugih, makgregah, si Talun banjur tangi.

"Piye carane, Pakdhe?" pitakone Talun marang Kancil.

"Bapakmu biyen tau crita menawa dheweke nyinggahake harta karun sing isine dhuwit akeh banget, sing dipendhem neng ngisor lemah kebon" kandhane si Kancil.

"Tenane Pakdhe?" guneme Talun karo sajak ora percaya.

"Tenan, mongsok Pakdhemu dhewe arep ngapusi kowe ta le!" kandhane Munyuk.

Talun banjur tangi, tanpa adus, tanpa sikatan, si Talun tumuju neng kebone. Dheweke mangkat cepet-cepet amarga selak kepengin dadi wong sugih. Simboke sing wis ana neng kebon gumun banget weruh si Talun ngukur ambane lemah kebon kuwi. Munyuk lan Kancil mung mesam-mesem, krasa yen rencanane bakal ana asile.

"Lun, Talun, sawise kokukur, lemah kuwi banjur dikedhuk. Aja lali disiram dhisik, kareben ora atos anggonmu ngedhuk!" bengoke Kancil marang si Talun. Talun manut wae. Tanpa rasa kesel dheweke gawe kalen sing tumuju neng kebone. Kebon mau dilebi banyu. Sabanjure dikedhuki mbaka sethithik.

Wis seminggu Talun ngedhuki kebonne. Lemah sing mbiyen katon garing, saiki wis katon subur meneh, amarga disiran lan didhudhuki si Talun.

"Lha, lemah iring wetan iki saiki wis isa ditandhuri jagung, bengoke Kancil marang Munyuk."

"Takkira ya ho...o, saiki wae le ndeder winih."

Munyuk lan Kancil banjur ndeder winih neng lemah kang dikedhuki si Talun, saperlu golek harta karune Bapakne mau.

Let rong wulan, tanaman-tanaman ing iring kulon wis mawoh kabeh. Amarga keliwat sengkut anggone arep golek harta karun, si Talun ora sadar menawa lemah kebon uwis didhudhuki kabeh. Awak kesel ora dirasakake dening si Talun. Awake sing mbiyen lemu ginuk-ginuk saiki katon weweg lan kuat, amarga saben dina duwe gawe ndhudhuk lemah.

Kebonne Mbok Kidang saiki wis malih kaya biyen. Woh-wohan pating grandul neng ngendi-ngendi. Nanging tekan seprene Mbok Kidang ora ngerti. Kena ngapa anake sing aran si Talun kuwi gelem nyirami, malah kepara maculi lemah barang. Kebone barang saiki uga dipageri dening si Talun. Sakjane mono, pager mau didhege amarga si Talun wedi yen tanggane weruh harta karun kuwi, banjur melu njaluk. Mulane dheweke mbangun pager, kareben ora ana sing njaluk bandhane.

"Wis, wis pirang-pirang sasi aku ngedhuki lemah iki, ning harta karun tinggalane bapakku kok durung ketemu-ketemu ya?" tembunge Talun karo ngelap kringete sing netes-netes.

"Pak Dhe Kancil karo Pakdhe Munyuk mesthi ngapusi aku."

Talun banjur marani Munyuk lan Kancil sing lagi leren ana ing ngisor uwit.

"Pakdhe kuwi tukang ngapusi, endi buktine harta karune Bapakku, kabeh ngapusi!" grenenge Talun marang si Kancil.

"Sabar dhisik ta Le, aja mencak-mencak kaya mengkono."

"Ora isa Mbok, aku wis maculi kabeh lemah kebon iki, ning endi nyatane, dhuwit satus wae aku ora nemu."

Simboke Talun mug mesem. banjur ngetokake buntelan gedhe neng njero lemari, banjur celathu.

"Iki lho, Le harta karune bapakmu."

Buntelan kuwi isi dhuwit sing akeh banget. Si Talun bingung, ora ngerti saka ngendi Simboke entuk dhuwit semana akehe.

"Lho, Mbok dhuwit akehe semono kuwi saka ngendi, wong aku wae sing ngedhuki lemah saben dina ora bisa nemokake."

"Talun .... Talun, lemah sing kokpaculi lan koksirami amarga arep digoleki bandhane kuwi banjur daktanduri, ya bareng-bareng karo Pakdhemu kae. Lemah kuwi taktandhuri tomat, timun, gedhang, jagung, kacang, lan liya-liyane. Woh-wohane daklumpukake banjur takdol neng pasar. Ya iki asile, Lun."

Mak cleng, kaya kesamber bledheg, si Talun banjur eling yen dheweke diapusi. Nanging si Talun banjur plenggongan, ora ngira yen anggone ndhudhuki lemah kuwi bisa ngasilake dhuwit sing semana akehe. Dheweke saiki ngerti yen dhuwit kuwi bisa teka sarana nyambut gawe. Ora mung turu, mangan, lan ngalamun.

Si Kancil banjur celathu.

"Le, harta karune Bapakmu ya kebone kae Le, ning yen ora kokgarap nganggo tanganmu, kebon kae uga ora bisa ngasilake apa-apa."

Si Talun banjur nangis, ngelingi dheweke sing kesed nyambut gawe. Sawise kadadean kuwi ing dina-dina sabanjure si Talun tansah sengkut nggarap kebone, ora amarga kepengin nemokake harta karune Bapakne, nanging krentege atine dhewe.

JAKA KENDHIL

Dening: Wisnu Sri widodo
(Sragen)

Dhek biyen ing Desa Dhadhapan klebu wilayah praja Purwakandha ana sawijining Randha sepuh, aran Mbok Randha Kasiyan. Nalika iku wancine durung lingsir, ewadene Mbok Randha Kasiyan durung bisa turu. Atine umyeg, batine usreg, pikirane judheg. Ana rasa was-was, wedi, pakewuh lan ora jenjem pikire. Olehe arep ora judheg wae kepriye? Ingatase wong cilik onglak-angklik, wong desa cedhak wana adoh kutha, ora ngerti theg kliwere kutha Raja, kathik direweli anake lanang sing mung siji ndhil. Rewele ora mung njaluk panganan enak, sandhangan apik utawa dolanan sing nyenengake. Nanging anake lanang iku kepengin ngrabi putri, putrane Prabu Jayakusuma, Raja Purwakandha, sing uga mbawahake Desa Dhadhapan kana.

Mbok Randha Kasiyan unjal ambegan landhung. Umpama, hmmm, saupama Pak Kasiyan sing jenat isih urip lan kena dijak rembugan perkara rewele si anak. Pak Kasiyan nandhang lara nemen sing nganti madal salwiring usada. Nalika bayi sing ana kandhutane lagi umur telung sasi, Mbok Kasiyan ditinggal sisihane kanggo salawase, amarga Pak Kasiyan tinimbangan Bathara, seda.

Teka wanci lek-ing jabang bayi mijil priya. Nanging awit rupane aneh tur ala, memper kendhil, mula banjur dijenengake Jaka Kendhil. Bareng wis rada gedhe, bocah iku akal-akal gawe jeneng dhewe, yaiku Raden Sawungyuda. Ewadene kondhange tetep sinebut Jaka Kendhil, laras karo wewujudan lan jenenge wiwit cilik. Kaya lumrahe bocah cilik sok nakal. Mengkana uga Jaka Kendhil ya nate nakal. Nakale si Jaka Kendhil, saben-saben ana tangga duwe gawe, kanthi sesidheman mara-mara mapan ana pedaringan. Yen sing padha rewang kekurangan wadhah, kathik ana kendhil cumepak, tanpa eling sing rewang kerep nyeleh apa ta apa ana kendhil iku. Yen wis ngana nuli kanthi sesidheman Jaka Kendhil mulih. Ora mokal yen eMboke kerep kaget dene anake kerep mulih karo nggawa lawuh, bumbon, beras utawa barang liyane maneh. Barang saiki wis diwasa, kathik nakale ora jamak, njaluk rabi putrining Raja. Hhmmm!

"Geneya Simbok durung sare?" Mara-mara makbedhungus Jaka Kendhil wis ana sandhinge eMbokne lan takon, "Apa Simbok menggali abote panyuwunku?"

"Ya genah ta Lee.... Simbok judheg mikir penjalukmu," biyunge aweh wangsulan, "Awake dhewe iki wong cilik kathik kowe kepingin rabi putri Sekar Arum kedhaton. Tangah kelakone!"

"Lha, apa Simbok ora percaya yen Bathara sing Maha Kuwasa iku Maha Adil?"

"Ya percaya, nanging....."

"Yen pancen percaya, ora usah nganggo nanging. Simbok ora perlu menggalih abot, sing penting tumindak. Sebab mikir ping sewu iku ora guna yen tanpa tumindak. Kosok baline tumindak kanthi patitis kinanthen kaprcayan sing manteb bakal ngasilake woh sing banget migunani!"

Sinurung rasa tresna marang anak sing wis ora ditunggoni bapake, Mbok Randha Kasiyan ora mbantah penemune anake. Malah dina esuke dipeksa budhal menyang kutha Raja Purwakandha dening anake. Mbok Randha Kasiyan ora suwala, senadyan atine ya mandheg-mangu sarta ragu-ragu, apa panglamare mengko iki bisa katampa?

Temene Mbok Randha Kasiyan durung ngerti alang-ujure kutha Raja lan kraton Purwakandha. Nanging sinurung wajib nuhoni darmaning asepuh lan ngenggoni unen-unen 'anak polah wong tuwa kepradhah', ora ketang direwangi takon-takon, sidane Mbok Randha Kasiyan kasil teka alun-alun kraton Purwakandha. Ngadhepi wong ndesa utun iku ndilalah para abdi dalem prajurit tunggu-kemit padha semanak grapyak, ora galak kaya sing digambarake Mbok Kasiyan sadurunge. Nalika ditakoni, lan Mbok Kasiyan wangsulan prasaja, yen arep marak marang ngarsane Ingkang Sinuwun, prajurit iku nuli ngeterake sowan.

Dina iku pancen ora pinuju dina pasowanan. Mula sinuwun Prabu Jayakusuma kepareng lenggah ijen ing pendhapa dalem agung sinambi nglaras mirengake ocehing kukila klangenane. Srinata rada cingak dene ana prajurit ngaturake sembah sungkem konjuk Ingkang Sinuwun. Prabu Jayakusuma karenan penggalih dene ana kawula saka padesan kathik ganep temen trapsilane, mula banjur ndangu kanthi aris.

"Nyai, jenengmu sapa, asalmu saka ngendi lan apa perlumu dene marak marang ngersaningsun?"

"Dhuh, Sinuwun. Ingkang sudi amestani kula nama Mbok Randha Kasiyan, kawula alit ingkang pakaryanipun buruh tani ing dhusun Dhadhapan, kebawah nagari Purwakandha ngriki. Menggah wigatosipun kula marak Paduka, awit awrat dipunreweli anak kula ontang-anting. Dhuh Sinuwun, yektosipun kawula ajrih badhe matur dhateng Paduka, nanging adreng sanget anak kula pun Sawungyuda atawi pun Jaka Kendhil kepengin dados mantu Paduka." Mbok Kasiyan nyembah nuli tumungkul.

"Eeee, genahe sira iku nglamar, ngono ta?"

"Inggih, Sinuwun. Mila mekaten," ature Mbok Randha Kasiyan.

"Ya jagad Dewa Bathara mangestungkara jagad!" Sinuwun Prabu Jayakusuma ora katon rengu. Ironing penggalih krasa lamun ana kaelokaning jagad, dene ana kawula sing ora mingsra kathik kumawani nglamar putrining nata. Sajak kaya ana bab-bab wigati lan winadi ing samburine iku. Yen ora mengkono,

jeneng mokal manawa bocah ndesa sing jeneng Jaka Kendhil iku kepengin nggarwa putri Sekar Arum kedhaton.

"Mbok Kasiyan. Ora ateges panglamare anakmu iku daktampik, aja cilik ati. Nanging uga durung daktampa, aja kesusu bungah. Anakmu Jaka Kendhil dakparengake dhaup kalawan putriku, sauger bisa mujudi pamundhut ingsun. Ingsun mundhut bebana. *Sepisan*, peyek tengu saktampah ambane. *Kapindho*, bakal klambi ambane sakjarik, dawane saka desamu nganti tekan kraton kene tanpa sambungan, dadi wutuh saklembar. *Katelu*, anakmu kudu numpak kreta kencana kanthi digeret jaran wolu asirah buta, jroning lumaksana arep sowan marang ngarsaningsun. Wis ya mung telung prekara iku pamundhutku. Yen anakmu bisa minangkani, bakal daktampa panglamare. Saiki kowe dakkeparengake lengser!"

Mbok Randha Kasiyan lengser saka ngarsane Ingkang Sinuwun, bali menyang desa Dhadhapan. Wiwit budhal mau wis nggraita jroning ati, yen apa sing ditindakake iki ora wurung muspra tanpa asil. Nyatane Ingkang Sinuwun kagungan pepundhutan kathik sarwa mokal lan langka.

"Kaya aturku dhek emben, ya Mbok. Sampeyan ora perlu cilik ati. Ora ana bab sing mokal ing jagad iki."

"Thik arep ora cilik ati wae priye ta Le. Bebana sing aneh lan mokal, apa ya bisa kokwujudi?"

"Wis ta, ayo sing manteb wae anggon kita ndedonga!"

Biyung lan anak sing kaya kendhil iku sida ninggalake desa Dhadhapan mung sarana mlaku sikil kaya nalika Mbok Randha Kasiyan sowan Ingkang Sinuwun ing kutha Raja dhek emben. Nanging sidane Mbok Randha Kasiyan gumun ora ilok, dene nalika teka mbulak sepi sanjabane kutha Raja wis dienteni kreta kencana kanthi jaran wolu asirah buta, isi bakal klambi sagebung gedhihi banget, sarta ana barang gepeng bunder satampah sing nyatane iku peyek tengu. Sarana barang-barang iku Jaka Kendhil lan biyunge tinampa panglamare dening Sang Nata.

Ingkang Sinuwun enggal nimbali putra putri Sekar Arum kedhaton sing lima cacahé, yaiku Putri Mawar, Menur, Kanthil, Cepaka, lan Mlathi. Nalika ditari keng rama, putri Mawar, Menur, Kanthil, lan Cepaka ora saguh didhaupake kalawan Jaka Kendhil sing rupane aneh tur ala iku. Dene putri Melati matur amung sumangga ndherek kersane keng rama. Mula putri wuragil iku sidane didhaupake karo Jaka Kendhil dadi mantune sinuwun Prabu Jayakusuma.

Saben dina putri Melathi tansah diece, diina, digeguyu sarta diisin-isin dening mbakyu-mbakyune, dene putri ayu kok manut wong tuwa, terus dirabekake enthuk Kendhil. Yen wis ngana iku putri Melathi bisane mung nangis, atine nelangsa banget, batine tansah nyenyuwun kemurahaning Dewa, muga-muga garwane sing wujude ora mingsra iku malih dadi bagus.

Katentremane kawula lan negara Purwakandha dadi kisruh merga polahe para grombolan golongan ireng. Para nara praja lan para manggala wis mbudidaya nyirep rerusuh ing sadhengah papan, ewadene angel bisane tuntas, malah kepara dadi ndrebala ngambra-ambra.

Nalika Sri Nata sakukuban judheg menggalihake kisruhing pRaja, ndadak ana priya mudha bagus pideksa marak, ora ngaku jenenge lan ora genah sangkan-parane. Wigatine sowan, si priya mudha mau kepengin asung pambiyantu nemtremake negara Purwakandha. Mesthi wae Ingkang Sinuwun banget karenan, nayogyani sarta nelakake gedhening panarima. Eloking lelakon, bareng Sang Satriya mudha wiwit tumandhang anempuh kuru kridha mahambara, mbaka sawiji warganing grombolan bisa ditumpes, wekasan resik babar pisan. Negara Purwakandha bali nyang kutha Raja lan kraton Purwakandha pinapag kanthi upacara gedhen lan jinunjung minangka manggalayuda pinunjul, sinubya-subya kanthi pakurmatan sing murwat kalayan lelabuhanane.

"Yayi Melathi," ngendikane putri pembayun, "Kaya satriya bagus kae lha calon garwaku. Bagus, sembada digdaya tur peng-pengan. Ora kaya garwamu, wis rupane mung kaya kendhil, kathik ora duwe kasektan apa-apa. Huh!"

Putri Melathi kelara-lara banget dene diisin-isin terus-terusan dening para mbakyune. Mula putri iku enggal wae mlayu menyang kamare ing dalem Kasatriyan, sing wis diparingake dining keng rama Sinuwun kanggo sang pinanganten anyar sarimbit. Teka kamar patunggon, putri Melathi pirsane ing pagulingan ana kendhil gumlethak, ora obah babar pisan. Kedaya gregeten dene tansah diisin-isin para mbakyu, mula kendhil sing meneng wae ora obah iku enggal dikepruk dening Sang Putri. Nalika kendhil wis kebacut sumyur, kedadak tekane satriya bagus gupuh-gupuh ngendika.

"Yayi, he Yayi Melathi. Geneya agemanku kok kepruk?"

"Oh, Raden. Panjenengan menika sinten?"

"Ya aku iki Raden Sawungyuda utawa Jaka Kendhil garwamu, Yayi. Geneya kendhil iku kokkepruk?"

"Adhuh kang mass.....!" Gapyuk putri Melathi ambruk menyang rangkulaning ingkang garwa. "Nyuwun pangapunten tumrap kalepatan kula dene sampun kumawantun ngepruk ageman Paduka ngantos sumyur. Ingkang mekaten mboten ateges kula mboten bekti dhateng Paduka. Derenging manah kula ngepruk kendhil menika namung sinurung perihing manah dene tansah dipunisin-isin dening para Mbakyu tumrap wewujudan Paduka."

"Ya wis, Yayi, ora dadi apa. Katresnane pun Kakang marang sira tansah ngapura marang kaluputanmu. Apa maneh saiki kaya wis tekan titi wancine aku mbukak wewadi iki. Sebab satemene pun Kakang iki Raden Sawungyuda, putrane

pukulun Hyang Gurudewa ing Kahyangan Salendrabawana, kang dadi sarana makmur lan tentreme pRaja Purwakandha."

Sepira bungahe Srinata nalika uninga yen putra mantu iku dudu titah sawantah, nanging putrane Dewa kang ngemban jejibahan luhur. Mula age ingangkat dadi Pangeran Adipati Anom kang ing tembe wenang gumanti lenggah dhampar keprabon. Dene Mbok Randha Kasiyan uga ora dikeparengake bali menyang desa Dhadhapan, nanging diajak mukti bareng ana sajroning kraton Purwakandha.

MULA BUKANE KUTHA TULUNGAGUNG

Dening: Ari Wulandari
(Yogyakarta)

Dhek jaman biyen ana Kuluwarga sing manggon ana papan mencil adoh saka kerameyan. Kuluwarga mau duwe anak siji, jenenge Agung. Bapak lan Ibune mung menehi jeneng ngono kuwi marang anake lanang. Panggonane adoh saka omahe pendhudhuk liyane. Kiwa tengene mung alas gung liwang-liwung. Isih akeh bukit-bukite barang. Pak Suta dalah bojone ya ora ngerti panggonan kuwi kebawah pRajane sapa.

Pak Suta dalah Kuluwargane manggon neng gubug saka pring sing cukup kuat. Si Agung duwe kucing ireng mulus sing tansah setya melu Kuluwarga kuwi kawit cilik. Kucing ireng iku ditemu Pak Suta nalika mbebedhag kewan neng alas. Kucing mau dijenengi 'si Jilitheng'. Agung gemati banget karo kucing mau.

Kuluwargane Pak Suta urip saka nenandur pala pendhem neng pekarangan gubuge lan golek kayu obong neng alas. Kadhang kala, Pak Suta karo Agung ya golek buah-buahan sing akeh sumebar neng alas. Sak liyane kuwi, Pak Suta ya kerep ngajak Agung mbebedhag kidang neng alas utawa golek iwak neng kali yen wayahe akeh iwak. Pak Suta duwe prau cilik sing isa dinggo golek iwak.

Sawijining dina, Pak Suta niliki kayune sing wis numpuk akeh. Dheweke katon ora jenjem. Kayune durung garing tenan. Saben dina udan terus. Kamangka pasediyen berase wis wiwit nipis. Dheweke rangu-rangu kapan isa menyang kutha adol kayune, njur tuku beras lan kebutuhan liyane. Agung, anake ya wis ngrengkek-ngrengkek njaluk ditukokake klambi anyar.

"Nyang apa ta, Pak? Koko kawit mau dak sawang ora jenjem bae?" pitakone Bu Suta marang bojone.

"Aku pengin nyang kutha lan nukokake klambi anyar kanggo si Agung, Bu. Ning kok ya mendhunge ngene. Kathik mben dina udan terus, kayune ya durung garing tenan," kandhane Pak Suta.

"Ya dienteni dhisik, Pak. Ben garing dhisik. Agung dakrimuke supaya sabar," jawabe sing wadon.

"Pasediyen berasmu isih akeh, Bu?" pitakone Pak Suta sabanjure.

"Paling cukup nggo telung dina, Pak," sumaure bojone.

"Yen ngono, ora gelem sesuk aku kudu mangkat, Bu," kandhane Pak Suta maneh. "Muga-muga sesuk ora udan esuk-esuk kaya saiki," kandhane karo menyat ngadeg. "Aku dakmenyang kali golek iwak sik, Bu. Agung endi?"

Bojone ngundhang Agung. Sawatara wektu Agung wis teka. Ora wetara suwe bojo lan anake pamit lunga menyang kali golek iwak nganggo praune.

Dina sesuke, Pak Suta bener-bener mangkat nyang kutha. Esuk kuwi hawane rada padhang. Ora udan, masiya pedhut isih ngemuli kahanan esuk kuwi.

"Ati-ati ya, Bu! Gung, kowe aja nakal ya, Nak! Turuti pitutur Ibu!" pesene Pak Suta marang anake. Agung mung manthuk-manthuk karo ngrangkul bapake.

"Ati-ati ya, Pak! Aja lali nukoke klambi anyar Agung! Klambiku wis akeh sing jebol!" kandhane karo nguculi pangrangkule Bapake. Pak Suta ngaras bojone sedhela njur pamitan ninggalake anak lan bojone.

"Ati-ati ya, Pak!" kandhane Bu Suta karo dhadhah-dhadhah ditirokake si Agung. Bu Suta karo Agung ndeleng lungane Pak Suta nganti ora katon maneh.

Embuh nyangapa dina kuwi Bu Suta atine ora jenjem babar pisan. Padhal wis bola-bali bojone lunga menyang kutha lan ninggalake dheweke karo anake. Ning embuh kok dina kuwi rasane ora kaya biyasane.

Pak Suta mangkat karo mikul kayune. Mlakune rada digawe rikat kanthi pangajab ora kesuwen ana ndalan. Biyasane dheweke mung rong ndina olehe menyang kutha. Budhal esuk-esuk, tekan kutha wis sore njur nginep nggone mitrane sing ana kutha. Bubar kuwi yen dinane wis esuk maneh, dheweke njur mangkat menyang pasar kanggo dodol kayune. Dheweke mung kari masrahne kayune kuwi marang bakul langganane. Yen olehe dodolan wis rampung njur golek mangan sedhela, njur nerusake laku. Bali mulih karo nggawa blanjane.

"Kok njanur gunung, Dhi! Tekan kene isih awan ngene?" pitakone mitrane Pak Suta nalika ngerti tekane.

"Iya, Kang. Olehku mlaku dakgawe rikat. Soale ngerti dhewe mben dina udan terus. Karepku dina iki mengko dakpasarahake bakule pisan, aku njur blanja pisan. Nginep kene wengi iki, lan sesuk esuk aku mruput bubar subuh bali mulih," kandhane Pak Suta.

"Ooh, ngono ta karepmu, Dhi. Ya wis ngaso sauntara dhisik. Lagi neng pasar," kandhane mitrane maneh. Pak Suta mung nurut. Bubar mangan bareng, Pak Suta karo mitrane bebarengan menyang pasar. Kancane Pak Suta kuwi gaweyane ngopeni kewan-kewan omahan, kaya pitik, manuk, bebek, lan sapanunggalane. Neng kutha dina kuwi ora udan.

Sauntara kuwi, ana omahe Agung udane wis wiwit riwis-riwis. Lan sabanjure udane tansaya deres, tambah awan udane tambah deres banget kaya disokne saka langit. Swarane gludhug saut-sautan medeni lan gawe miris sing krungu. Bu Suta lan Agung mung turon bae neng gubuge.

Nganti dina sesuke, udane durung mendha babar pisan. Malah katon udane tansaya deres. Banyune kali wiwit bludag. Pekarangan omahe wis wiwit kebanjiran. Bu Suta tambah ora jenjem. Apamaneh yen mikirne bojone sing lunga menyang kutha kathik kudu ngliwati alas-alas sing runkut banget. Dheweke

ndonga muga-muga bojone ora nemu alangan apa-apa lan bali kanthi slamet ora Kurang sawiji apa. Dheweke ndonga terus-terusan neng njero ati. Ning udane ya durung mandheg-mandheg.

Mara-mara ana bledeg nyamber gubuge lan kobong saperangan, amarga gubuge mung saka pring sing ditata lan saperangan maneh ditutup nganggo gedheg. Bu Suta bingung. Apa maneh anake isih turu. Swarane si Jilitheng wis ngeong-ngeong ora karuwan. Si Jilitheng bener-bener kadhemen. Perangan ndhuwur awake wis kerendhem banyu lan kodanan. Bebarengan karo kuwi, mara-mara bledheg nyamber-nyamber gubuge maneh. Banyu kali wis bludag. Bu Suta langsung bengak-bengok ngundang anake. Awake wis wiwit karendhem banyu nganthi ndhadha, kamangka dheweke ora bisa nglangi. Bu Suta bingung tenan lan terus ngundang-undang jenenge anake. Si Jilitheng sing digendhong wis kadhemen lan terus ngeang-ngeong.

"Agung, tuluung Ibu, Nak! Tuluung... tuluung Ibu Nak! Tuluuung... Aguuung... tuluung Ibu, Nak! Tuuluung ... Aguuung! Tulung Ibu, Nak! Kowe neng endi, Naak?" Bu Suta terus bengak-bengok ngundang anake, Agung tetep durung katon.

Wong-wong saka kampung liyane sing padha ngungsi nganggo prau, merga kampunge kebanjiran, padha krungu lan ngerti apa sing ditindakake Bu Suta. Wong-wong mau banjur padha tiru-tiru ngundhang Agung.

Ana sawijining prau sing nyedhaki panggonane Bu Suta lan menehi pitulungan. Bu Suta munggah prau karo kucinge barang. Bu Suta karo kucinge slamet. Ning dheweke nangis lan terus ngundangi jenenge anake. Wong-wong tansaya rame ngundangi jenenge Agung.

"Aguuung... Tuluuung! Kowe neng endi, Naak? Agung, tuluung Ibu, Nak!" Bu Suta terus bengak-bengok. Wong-wong ya melu bengak-bengok ngundangi Agung.

Ora watara suwe Bu Suta nangis trenyuh nalika saka adoh dheweke ngerti anake dhadhah-dhadhah. "Agung neng kene... Ibu...! Aku neng kene...!" swarane banter banget. Bu Suta tambah trenyuh wektu ngerti yen Agung tibake ora dhewekan. Ning pisan karo Bapake. Agung karo bapake ketemu neng cedhak kali nalika banyune bludhag. Wektu kuwi bapake Agung wis bali. Bapake pas njupuk prau kanggo nylametake Agung lan Ibune.

Wong-wong melu seneng masiya bandha donya ora ana sing bisa dislametake pas banjir kuwi. Ora ana korban nyawa. Wong-wong mau, dalah Pak Suta lan Kuluwargane njur nerusake laku menyang dhaerah lor sing ora banjir.

Sawise ora udan lan ora banjir maneh, Pak Suta karo anak bojone bali neng dhaerah asale lan miwiti urip anyar. Panggonan sing dipanggoni kuwi saiki diwenehi tenger "Tulungagung" dijupuk saka ukara-ukara sing dibengokake Bu

Suta nalika ngundang anake njaluk tulung rikala banjir kae, sarana pepenget lan pengeling-eling yen papan kuwi nate banjir, ning kabeh sakluarga slamet krana bengak-bengok kuwi.

Sateruse panggonan kuwi tansaya rame. Akeh wong neneka sing sabanjure manggon neng kono. **Tulungagung** sing ana rong pangucap dadi sak pangucap **Tulungagung** supaya luwih gampang dieling-eling. Iku sing dadi mula bukane kutha Tulungagung.

Saiki, Tulungagung iku sawijine kabupaten sing cukup maju neng propinsi Jawa Timur. Ibukotane ya Tulungagung, nduweni 19 kecamatan. Dipanggoni kurang luwih sakyuta pendhudhuk. Slogan kuthane "Tulungagung Bersinar" (Tulungagung Bersih, Sehat, Indah, dan Menarik).

Trep klawan kahanane Tulungagung sing pancen resik asri lan marahi kangen sapa bae sing nate tindak menyang Tulungagung. Apamaneh yen wis nate menyang Pantai Popoh sing ngelam-elami ati.

Tulungagung wis bola-bali entuk penghargaan Adipura. Wates lore Kabupaten Kediri, sisih wetan Kabupaten Blitar, sisih kidul Laut Jawa (Pantai Selatan-Pantai Popoh), sisih kulon Kabupaten Trenggalek.

Saiki Tulungagung luwih dikenal minangka pangasil marmer paling gedhe neng Indonesia, kanthi pusat kerajinanane ana neng kecamatan Campur-darat (Kurang kuwih 20 km saka pusat kutha atau 5 km saka Pantai Popoh).

SEDANE PRABU DEWATA CENGKAR

Dening: Bambang S. Susila
(Gunung Kidul)

Kraton Medhang Kawulan sakawit, kaprentah sawenehing narendra raseksa ajejuluk Prabu Dewata Cengkar. Prabu Dewata Cengkar nduweni kekareman mangsa daginging manungsa, utamane prawan kang isih kencur. Ratu danawa mau uga awatak adigung, adiguna, nindhes kawula alit pidak padarakan. Ngrudha peksa para kawulane supaya asok upeti awujud mas picis raja brana, saengga banget nyengsarakake kawulane.

Kacarita ing padhukuhan Dhadhapan, kang isi klebu tlatah panguwasane Prabu Dewata Cengkar, urip sawenehing Randha sinebut Mbok Randa Dhadhapan. Dheweke duwe anak wadon ontang-anting aran Rara Wulan. Dheweke minangka kembang ing padhukuhan kono.

Ing salah sawijining dina, Rara Wulan reramban mawerna-werna jangana, kang katanem Mbok Randha Dhadhapan ing kebone.

"Lir-ilir, lir-ilir tandure wong semilir dak ijo royo-royo daksengguh temanten anyar ....," kekidungane Rara Wulan kang nengsemake samubarang kang ngrungokake.

"Nduk, Nduk Wulan, bocah ki ana ngendi, ya? Adus ana kali, pa ya?" Pangundange Mbok Randha Dhadhapan.

"Onten kebon, ramban lembayung, lan kacang panjang". Semaure Rara Wulan, nuli marani Mbokne.

"Kene, mreneya, ta. Simbok kepengin wawan rembug sedhela karo kowe."

"Ngendikan menapa, Mbok?"

"Ngene, Nduk, kowe anake Simbok kang banget daktresnani, gandheng wis ngancik dewasa, anggonmu tetepungan marang sapa wae kudu ngati-ati, ora gampang percaya marang pambujuk alus."

"Nggih, Mbok. Wulan badhe migatosaken pangandikanipun Simbok."

"Mangertiya ya Nduk, menawa Prabu Dewata Cengkar ing Medhang Kamulan kae dhemen ngrudha peksa para kawulane, lan mangan daginging manungsa, utamane bocah wadon kang isih prawan, minangka tumbal ngelmune supaya awet nom."

"Pancen leres aturipun Simbok, bilih sampun kathah ingkang dados banten, kita anamung kawula alit mboten kuwagang nampi kasewenang-wenangipun Prabu Dewata Cengkar. Ananging Simbok mboten susah nguwasaken sanget, amargi sedaya panggesanganipun manungsa menika sampun kaatur Gusti Ingkang Murbeng Dumadi, saengga kula, Simbok, lan sedaya titah kedah mituhu dhawuhing Pengeran, ndedonga rintem kalawan dalu, mugi kita

tansah pikantuk, pangayomanipun Gusti lan sageda uwal saking angkara murkanipun Prabu Dewata Cengkar menika."

"O ... alah, cah ayu anakae Simbok, ora rugi anggone nggedhekake awakmu, ananging ngene, Nduk, Mbok menawa becik kowe daksingidake luwih dhisik, amarga wadya balane Prabu Dewata Cengkar ing wektu-wektu iki, kerep saba ana Padhukuh-an Dhadhapan kene, meksa kawula alit urun upeti marang kraton."

"Inggih, Mbok, Rara Wulan manut pamrayoginipun, Simbok kepripun amrih wilujengipun."

"Ya wis, Nduk, janganane ndang digawa mlebu, *sayuren* bobor ana *dhapur*, klapane neng mbabragan, cerak bakul. Gek wis ndang wong wancine wis awan, ngene."

Mbok Randha Dhadhapan nyapu latar. Ketigane rada dawa njalari gegodhongan padha rontog, arep gumanti sinom ing wanci rendheng sesuk ngarep.

Durung nganti oleh separo latare anggone reresik, Mbok Randha Dhadhapan trataban, kaget keprungu swarane pawongan nggetak-nggetak, mbuh dununge saka ngendi, ngerti-ngerti wus metegeg sangarepe Mbok Randha Dhadhapan. Pawongan kuwi dedeg piyadega gedhe dhuwur, nyandhang panganggo sarwa ireng, ikete wulung, nyengkelit gobang gedhe, brengos lan jenggote ketel brewokan. Samburine pawongan kuwi uga ngadeg njegegeg priya lanang loro gedhe dhuwur, dhadhane ligam asimbar.

"Ha..ha..ha..he bener Nini sing aran Mbok Randha Dhadhapan kuwi, ... wong wadon tuwek!" Pitakone pawongan ngarep dhewe, kanthi suara gedhe, sora merbawani.

"Le..leres, Den nDara, Panjenengan sinten?" Pitakone Mbok Randa Dhadhapan, wedi kumrewel.

"Ya aku kuwi aran Ki Wira Menggala lurahing prajurit Medhang Kamulan, ...ha...ha, Nyai.., jeneng ora penting sing baku, aku ngemban dhawuh saka ngarsane Prabu Dewata Cengkar, njaluki upeti ing dhukuh kene, ananging dhukuhe kene ngomong, yen kawula Dhadhapan ora asok upeti jalaran ora gableg mas picis raja brana...hem.. Kampret." Kandhane Ki Lurah Wira Menggala karo mentheleng mlintir brengose.

"Cekak aose, Nyai, jare kowe duwe prawan ayu...ha..haa..ha..., kene ulungna, minangka gantine upeti sing ora kokpasok!" Panjaluke pawongan brewok, gedhe dhuwur asimbar ketel, samburine Ki Lurah Wira Menggala.

Mbok Randha Dhadhapan sangsaya nemen anggone ndrodhog kamiweden.

"Mboten leres Lurahe,...ku... kula namung urip ijen mboten gadhah anak!" Kandhane Mbok Randha Dhadhapan dora.

"Wong tuwek elek... slompret..., dilus ora kuwagang pa kudu kanthi diruda peksa, ... hoooh pa..sontoloyo!" Panyentak pawongan siji, sing kawit mau ngelus-elus Simbar dhadhane.

"He, Wira Brangas lan Wira Braja, ora mung ngomong wae! Goleki prawane Randha Dhadhapan kuwi, diglandhang neng njaba!" Pakone Ki Lurah Wira Menggala sora nggetak-nggetak marang Ki Wira Brangas lan Wirabraja.

"Nggih, Lurahe..., Ayo Dhi Wira Braja, digoleki diglandhang metu!" Pangajake Ki Wira Brangas, sumedya gumregah pating cenayang nyemplung omahe Mbok Randha Dhadhapan.

"Ampun Ki, anak kula mboten onten griya, piyambake saweg kekesahan!" Sepisan maneh Mbok Randha Dhadhapan dora.

"Kurang ajar, ... sontoloyo..., ora susah ndadak dora, ngalih aja ngalang-ngalangi, daklabrag..modhar kowe!" Ki Wira Brangas ora mandheg, Mbok Randha Dhadhapan disengkang ambruk kelumah-lumah, nuli Mbok Randha nyandhak sikil tengene Wira Braja.

"Ampun Ki,...ampun...anak kula mung setunggal ontang-anting...ajeng mang kapakke anak kula...!" Pambengoke Mbok Randha kanthi luh dleweran. Sing disambati ora nggubris, Mbok Randha digajul tiba dlengseran, jegegah tangi arep ngalang-alangi nanging wis ora kuwawa, wusana ngebrok nangis.

Ki Wira Braja lan Wira Brangas, ndhobrak lawang omahe Mbok Randha, gemrobyag sempal palange, sajake mau dipalang Rara Wulan saka njero.

"Mbok...Mbok...tulungana aku,...ampun Ki! Kula ajeng dinapake!" Panjerite Rara Wulan nrenyuhake. Banjur Rara Wulan kaglandhang metu, dheweke isih bengak-bengok polah sarosane, banjur bisa uwal saka pangungkunge Ki Wira Brangas, nuli mlayu marani Mbokne sing isih ngebrok, padha nangis sesenggukan, ngarih-arit njaluk tulung, nanging ora ana sing nulungi. Tangga teparo mung nonton saka adoh, merga wedi.

"Babo...babo...prawan kok ayune tumpuk undhung, ngene! Sapa jenenge anakmu kuwi, Nyai?!" Pitakone Ki Lurah Wira Menggala. Ananing Mbok Randha Dhadhapan meneng sumlengeren. Anak lan biyung padha ngentekake luh rerangkalan nangis mingseg-mingseg.

"He, wong tuwek budheg..! Krungu ora kupingmu!" Panyentak Ki Wira Brangas.

"Ing inggih Lurahe, ..a..nak kula Wulan.. Rara Wulan." Jawabane Mbok Randha ora bisa selak, isih mingseg-mingseg ngusap luhe pating dlewer mawa slendhang gendhong.

"Wong wadon tuwek elek ngono kok, duwe anak wadon kok ayune ngudu-bilah setan, ngene! Ayo Nduk, melu Lurahe Wira Menggala...Haa.... ha.... bakal mulya uripmu nang Medhang Kamulan."

"Mboten, Ki! Kula emoh...kula wegah ndherek, kula.... remen teng ngriki kaliyan Simbok!" panjaluke Rara Wulan.

"Babo...babo... wong ayu kok seneng urip ngere...goblog temenan, wis rasah kakehan rewel, ... ayo ndakbopong... nuruta mbek aku bocah ayu blongoh-blongoh..!" Panjaluke Ki Lurah Wira Menggala ngarih-arih, kebak kanepson, nuli nyandhak tangane Wulan, kageret misahake saka pangrengkuhe Mbokne. Ananging Rara Wulan panggah ora gelem nuruti.

Kacarita, nalika kuwi Ajisaka lan para abdine kinasih, njajah desa milang kori ing laladan kang kalebu paprentahan Medhang Kamulan. ngepasi liwat Dhukuh Dhadhapan, weruh prastawa kang banget nrenyuhake mengkono, tuwuh rasa pamelase, banjur gumregah arep tetulung.

"Manungsa, nerak tata jalmaning kamanungsan!"

Kandhane Ajisaka makantar-kantar, nuding raine Lurahe Menggala.

"Hemm...bangsat, babo...babo bocah wingi sore kumawani karo Lurahe Menggala..serep nyawamu, pa..hem..?" Swarane nggetak-nggetak, mripate mentheleng abang mandeng Ajisaka.

"Aku Ajisaka, ya saka tlatah Medhang Kamulan kene!"

"Paribasan mijet wohing ranti. Dakkremus rontog balung-balungmu... babo, babo, piye karepmu...hem!"

"Ngene Ki Sanak, keriye manawa aku gantine anake wadon Mbok Randha Dhadhapan lan pasokan upeti kuwi?" Panjaluke Ajisaka kanthi tulus. Para abdine Ajisaka pating domblong krungu sumaguhe ndara kinasih.

"Babo...babo..., bocah bagus, ora ngeman rupamu bagus, he! Apa dagingmu empuk temenan! Hemm...sajake iya. Wira Brangas lan Wira Braja, piye panemumu!"

Katone empuk kenyoh-kenyoh temenan, Ki, Sang Prabu mesthi wae seneng..., rak ya ngono, ta Dhi?"

"Bener kandhamu, Kang Wira brangas! Aku sarujuk!"

Ing wusanane, Ajisaka lan para abdine diglandhang menyang Kraton Medhang Kamulan, minangka gantine upeti.

Saktekane Kraton Medhang Kamulan, Ki Wira Menggala gage ngadhep Prabu Dewata Cengkar, ing Bale Paseban Agung.

"Ngaturaken sembah pangabekti, Sang Prabu."

"Hemm...harrgh...Lurahe Menggala..daktampa pangabektimu. kepriye mungguh pagaweyanmu! Upeti wus Mbok pasok, durung?"

"Kandhane Prabu Dewata Cengkar gumlegar merbawani. Siyung lanceng rong pasang katon, manawa kanggo micara. Rekmane rembyak-rembyak sabangkekan. Netra loro mrabak abang mencereng bunder nguwer-uwer.

"Sampun sadaya, Prabu. Namung dhukuh Dhadhapan ingkang dereng saguh mbayar upeti," kandhane Wira Menggala.

"Hemmm...haarrgh..., buangsath... kawulaku...arep padha mbalela... Kurang ajar!" Suarane Prabu Dewata Cengkar ambata rubuh para nayaka praja ing Bale Paseban padha dhrodhok, kami weden.

"A....nu...Kanjeng Prabu, minangka sesulhipun, wonten nem-neman aran Ajisaka, ing samangke sageda kangge dhahar, Kanjeng Prabu!"

"Hemm...herrgh..., babo-babo..., ora dadi ngapa... ndang gawanen mrene..., hemm...wetengku wis kemruwel. Hemm...buangsath., Wira Menggala gawanen mrene bocah kuwi!" Panyentak Dewata Cengkar. Sing ikongkon njenggirag kaget, sumedya lunga methukake Ajisaka. Tumuli diadhepake.

"Aku gelem dadi mangsamu, gelem Mbok gaglag, nanging aku njaluk wektu sedhela, kanggo sembahyang luwih dhisik, nyenyuwun marang Gusti, supaya tumindakmu sing dur angkara kuwi, antuk piwales trep karo patrapmu, he Dewata Cengkar!" Panjaluke Ajisaka.

"Hua... ha... ha..ha..., bocah bagus!, aku selak kepengin nggaglag!"

Ajisaka, mundur saka Bale Paseban, saperlu nyusun siasat. Sawise nemu siasat, Ajisaka mara sangarepe Sang Prabu Dewata Cengkar. Ananging samangsane cerak, ora kanyana-nyana kanthi sikep trengginas Ajisaka ngampleng sarosane sirahe Prabu Dewata Cengkar. Prabu Dewata Cengkar lena tan waskitha ora bisa endha, ambruk ing bantala, tumekaning seda.

Ing sanjabaning kraton, ora kenya-nyana keprungu horeg ambata rubuh, keprungu suraking prajurit lan kumrincinging swara gegaman perang. Sanalika Kraton Medhang Kamulan geger perang gedhe mungsuh kawulane dhewe kang wus antara suwe katindhes, karuda peksa tumindake Prabu Dewata Cengkar kang adigang, adigung, adiguna, nerak tata jalmaning kamanungsan.

Kacarita, Ajisaka salawase iki, njajah desa milang kori, nyusun kekuwataning para kawula, kanggo njongkeng panguwasane Prabu Dewata Cengkar. Ajisaka lan para kawulane padha olah kridha gladhi perang kanthi sesidheman.

Ing wusana, Prabu Dewata Cengkar sakwadya balane asor kalah ing perang. Jasate kalarung ing segara kidul. Dene Ajisaka madeg dadi ratu ing Medhang Kamulan. Rara Wulan kaboyong maring kraton minangka garwa padmi. Kraton Medhang Kamulan sumedya dadi negara gemah ripah loh jinawi, tata titi tentrem karta raharja.

NARIMA ING PANDUM

Dening: Maria Nurista Astari
(Yogyakarta).

Ing sawijining dina srengenge lagi wae njedhul ana ing sisih wetan. Panase durung pati krasa lan hawane semilir gawe swasana katon sumringah. Ing sacedhake telaga kang edhum ana wedhus kang lagi mangan suket-suket ijo sing ana sakiwa tengene telaga iku. Ora adoh saka papan kono, ana anak wedhus kang ulate katon njegadul kaya-kaya lagi mikir abot banget. Wedhus kang ora liya Simboke Cempe mau nggatekake apa sing lagi ana ing pikirane anake. Alon-alon wedhus nyedhaki anake kang banget ditresnani, kanthi welas asih wedhus mau takon.

“Ana apa ta anakku cah bagus...wiwit mau Simbok nggatekake katone kowe lagi mikir abot banget, ana apa ta Le?”

“Ora apa-apa kok Mbok!”

“Tenane...? kowe pancen bisa ngapusi Simbok nganggo ujarmu, nanging mripatmu kuwi ora bisa goroh marang Simbok, wis ta...kandhakna, ana apa...anakku cah bagus?”

“Ora kok Mbok, aku mung arep takon, ngapa ta awake dhewe iki kudu mangan suket saben dina, aku bosen. Aku kepingin memangan kaya liyane....”

“Oalah kuwi ta...anakku cah bagus, kowe ora kena duwe pikiran kaya ngono. Gusti wis paring suket kanggo panganane awake dhewe iki, wiwit saka jamanne Simbah nganti saiki, awake dhewe ya..mangan suket kaya ngene iki.”

“Ah, wegah aku! Aku bosen Mbok, lha wong suket ki mung gumlethak ing ngisor iki, saben dina mung diidak-idak karo manungsa...wegah aku....”

“We...ya ora kaya ngono kuwi. Sanajan diidak-idak, suket kuwi mulya amarga isa nutupi lemah kang ana ing salumahe bumi. Lha coba bayangna yen bumi iki ora ana suket mesthi wae akeh papan kang bakal katon gersang, garing mekingking.... ora isa edum kaya papan kene iki, wis cah bagus.... aja ko terusake pemikiranmu kuwi, luwih becik ndang panganan suket ing ngarepmu kuwi supaya kowe ora kengelihen!”

Nanging Cempe mau ora nuruti apa sing diujarake karo Mbokne, malah katon saya abot olehe mikir prastawa mau. Nalika Mbone katon ngantuk lan kepara ora suwe turu, alon-alon Cempe mau lunga ngadohi Mbokne kang wis liyer-liyer kepenak ing ngisor wit nangka secedhake telaga.

Cempe wis mlaku adoh saka wit nangka, banget senenge nalika dheweke weruh Manuk Emprit kang katon seneng lan ora kendhat mlumpat-mlumpat ing gegodhongan saperlu nothol uler-uler kang tumempel ana ing gegodhongan.

Cempe nggatekake temenan. Tanpa iguh Cempe banjur alok marang Manuk Emprit.

"Emprit....kowe mangan apa? Katone enak tenan?"

"Aku lagi mangan uler, coba iki delengen."

Karo nyedhaki Emprit, Cempe katon sumringah nggatekake uler kang pating kroget ing sacedhake Manuk Emprit.

"Prit....apa kowe seneng mangan uler iki?"

"Wah..jan lha seneng banget, uler ki pancen enak, panganan paling enak ing ndonya iki, eh...kosik ana apa ta... kok kowe sajak kepengin ngerti olehku mangan uler iki?"

"Ah...ora...ehm... entuk ora yen aku nyoba mangan ulermu kuwi siji wae?"

"Ya...oleh wae ning apa kowe seneng?"

"Kene dakcobane."

Alon-alon si Cempe mau ngulu uler kang diwenehake Manuk Emprit.

"Wadhuh....lha kok pating kruget kaya ngene... Adhuh, risi aku ...eh...aja padha nggriseni guluku...ah...huek...huek...!"

Ora suwe olehe ngulu uler, Cempe wis nguntahake uler kang dikira panganan sing luwih enak katimbang suket.

"Emprit, pangananmu kuwi jebul babarblas ora enak, lha wong dipangan kok malah nggriseni gulu, hiii...ora bakal aku mangan pangananmu maneh."

"Lha... yen aku ngrasakake, uler ki pancen panganan sing paling enak ing salumahing bumi iki."

"Ya...wis yen ngono, aku arep mlaku maneh, arep dakcoba nggolek panganan kang luwih enak katimbang pangananmu kuwi."

"Cempe...tak dongakake, muga-muga enggal oleh panganan kang gawe senenging atimu."

Cempe anggone mlaku saya suwe. Dina saya awan lan srengenge saya panas ndadekake Cempe luwe kepengin memangan. Nanging pepenginan mau ora diituri amarga dheweke durung ketemu panganan kang luwih enak tinimbang suket.

Ora adoh saka anggone mlaku ana Pitik kang lagi padha notholi gabah ing pinggir sawah. Gage-gage Cempe takon karo Pitik sing ana ing kono:

"Sedulurku Pitik, anggonmu mangan katon enak banget, yen oleh aku ngerti, apa ta sing lagi kok pangan kuwi?"

"Eh...kowe ta Cempe. Iki delengen aku lagi mangan gabah, pangananku sedina-dina."

"Yen saumpama aku njaluk sethithik takpangan entuk apa ora?"

"Ya entuk wae, ning apa kowe doyan? Sangertiku kowe ora tau mangan gabah iki, pangananmu kuwi rak suket ijo, iya ta...?"

"Pancen bener, nanging aku kepengin nyoba mangan liyane suket, aku bosen. Piye...oleh ora aku njaluk sethithik?"

"Ya...njupuka sithik iki...."

"Matur nuwun, Tik."

Cempe banjur ngulu gabah kang ana ing sangarepe. Sithik mbaka sithik Cempe ngrasakake gulune gatel, untune krasa ora tedhas mamah gabah kang atos mau. Cempe katon ora bisa ambegan amarga kesereten. Nyatane gabah mau ndadekake gulune lara. Ora suwe Cempe mau uga nguntahake gabah sing dikirane panganan sing enak banget.

"Oalah...Pitik, jebul pangananmu iku mung gawe guluku lara... huk... uhuk!!"

"Ati-ati, lak ya tenan ta...aku mau rak wis kojah piye mengko yen nyata kowe ora bisa mangan gabah kaya aku iki. We, alah Cempe...Cempe."

"Uhuk...uhuk...lha...piye maneh aku pengin nyoba mangan gabah je...sapa ngerti aku ngrasakake enake...!! Eh nanging kosik-kosik...yen dipikir-pikir aku nduwe untu nanging aku ora tedhas mamah gabah lha kok kowe sing ora duwe untu malah kepenak anggonmu ngulu gabah, kok bisa ya...?"

"Cempe, iku mau sing jenenging nugrahaning Gusti. Gusti kuwi paring adil kanggo para umate. Sanajan aku ora duwe untu nanging isa ngulu gabah, wis ta...ta kowe dadi kewan ki kudu nrima ing pandhum, aja nglawan takdirmu.... baliya mangan suket, amarga kuwi pancen dadi pesthimu..."

"Matur nuwun Pitik, nanging aku kepengin tetep nggoleki apa sing paling enak... Wis ...matur nuwun Pitik. Aku arep mbacutake mlakuku."

Cempe mlaku maneh nganti tekan sacedhake omah kang sajake suwung. Neng kono ana kucing kang lagi nggondhol iwak. Cepet-cepet Cempe nututi kucing mau. Kanthi panjaluke Cempe, Kucing uga ngolehake Cempe nyoba sethithik iwak gondholan mau. Nanging ora suwe uga iwak mentah mau diuntahake maneh.

"Kucing, jebul iwak kuwi iya ora enak...amis...empuk kenyul-kenyul, blas ora doyan aku!"

Eh...kowe ki piye.... iwak ki panganan kang enak ora ana tandhinge, lha kok kowe malah nglepeh kaya ngono kuwi? Ora ngajeni panganan enak!"

"Ora kaya ngono maksudku, Kucing. Aku pancen ora doyan pangananmu kuwi. Aku mung kepengin nyoba iwak sing dadi pangananmu kuwi. Sapa ngerti bisa dakpangan lan aku ora susah mangan suket kaya saben dinane."

"Ya....wis yen ngono, gawanen mreng...luwung dakpangan dhewe tinimbang dadi lepehanmu."

Kucing banjur lunga njanthal ninggalake Cempe kang isih dheleg-deleg ing papan kono. Nanging ora let suwe Cempe banjur nerusake mlakune karo ngrasakake luwe kang ora bisa katahan maneh. Nanging dheweke tetep ora gelem mangan suket. Anggone nahan ngeleh wis ora bisa diomongake maneh. Amerga srengenge kang sumunar saya panas lan amerga ngelih Cempe mau semaput ing sacedhake sendhang kang edum.

Nalika dheweke setengah sadhar, kriyip-kriyip ana kang menehi panganan ing lambene. Cepet-cepet Cempe mau mamah lan ngrasakake yen panganan mau banget enake. Sanalika dheweke bisa melek kanthi sumringah amarga rumangsa nemokake panganan kang wis digolek-goleki saka esuk mau. Dideleng sapa sing menehi panganan mau, katon Simbokne si Wedhus kanthi esem manis nyawang anake kang banget ditresnani kuwi.

"Mbok, sejatine iki panganan apa ta, kok enak banget?"

"Cah bagus, anakku, sejatine sing kokpangan iki ora liya pangananmu dhewe, suket, sing kowe ora gelem ndumuk. Iki panganan kang kanggone awake dhewe ki paling enak. Ora ana panganan kang luwih enak saka panganan sing wis didadekake pepesthi dening Gusti Kang Maha Asih."

Cempe katon ngrasakake kanthi temenan suket ijo lan rasane gurih ora kaya panganan-panganan kang diuntahake mau. Karo ngrasakake suket Cempe celathu.

"Mbok, dadine panganan kewan siji lan sijine kuwi ora bisa didadekake meren-merenan ya...?"

"Bener, cah, bagus, kaya uga manungsa. Miturut manungsa sega kuwi panganan paling enak, naning durung mesthi enak kanggone awake dhewe. Wis ngerti anakku?"

"Wis, Mbok."

"Sokur yen mangkono. Saiki entekna suket iki cah bagus."

Wiwit saka iku, Cempe ora tau nulak suket kang wis dadi pepesthine. Saben dina dheweke ora tau nulak maneh suket ijo amarga suket kuwi menehi panguripan kanggo awake.

DUMADINE SENDHANG KLANGKAPAN

Dening: Mohammad Yamin.
(Yogyakarta)

Dhek jaman biyen, kurang luwih limang atus taun kepungkur, jamane para wali, tlatah tanah Jawa sisih kidul isih sepi banget. Jalaran wong kang dedunung ing kono durung akeh, lire isih arang-arang banget. Uga durung akeh sawah apa maneh dalan. Tlatah kene isih arupa alas gung liwang-liwung. Akeh kewan kang galak sarta akeh wit gedhe lan eri bebondhotan. Kajaba kuwi isih tinemu papan-papan sing wingit utawa angker. Wong Jawa percaya banget anane lelembut kang rupane bisa memba-memba sawarnane titah. Ana sing memba-memba kewan, ana sing rupane nggegirisi. Mula wong Jawa bisa gawe jeneng jenising setan utawa lelembut iki kanthi jeneng werna-werna, kayata; *wewe, gendruwo, banaspati, thethekan, peri, wedhon, glundhung pringis, ilu-ilu*, lan sapanunggalane. Nganti seprene kapercayan anane memedi kuwi isih dipercaya dening anak-putu.

Ana ing desa Ngara-ara, desa iki klebu papane jin setan. Mula papan iki angker. Nanging siji mbaka siji ana sing wani ngambah lan manggon ing tlatah Ngara-ara kene. Sawise rada akeh wong sing manggon, kahanan wingit mau suwe-suwe rada suda. Jalaran dhemit lan jenising lelembut liyane mapan rada adoh karo manungsa. Ewasemono papan Ngara-ara kene isih panggah wingit. Papan iki ora kena dienggo sembrana. Nalika dikepyakake dening tetuwane warga kang dedunung ana ing desa iki, nuli desa Ngara-ara sangsaya kondhang. Nah, wiwit akeh para pedunung kang padha teka mrono, banjur padha reka-reka gotong royong ngedegake omah lan mbukak alas kanggo tetanen. Ora watara suwe tanah-tanah tetanen sing jenenge sawah banjur akeh digarap para warga desa Ngara-ara.

Padesan anyar mau disesepuhi dening Tunggul wana, salah sijining pawongan sing gagah pideksa. Tunggul Wana bisa meruhi kabeh jenising lelembut kanthi mripat ngegla. Saliyane dadi santrining para wali, Tunggul wana isih tedhak turuning amara-tapa, wijiling andana warih lan bontosing kawruh, seneng laku tapa lan prihatin. Pinangka sapu kawat lan cikal bakal ing desa Ngara-ara, Tunggul Wana disuyuti para kawula. Yen pinuju ngadani gotong-royong babat alas lan gawe sawah sarta dalan anyar, para kawulane mesthi tumandang kanthi "sayeg", mula ing rejaning jaman papan iki katelah uga desa *Sayegan*. Kanthi sayeg lan cekat-ceket desa Ngara-ara kang uga katelah Sayegan iki dadi rame, dalan-dalan amba tur akeh, lemah kanggo tetanen sansaya wiyar tumeka lor, wetan, kulon, lan kidul. Cekake wis kepleng lan adoh tebane. Ing tlatah sisih kidul akeh para warga kang nandur *gudhe*. Mula papan iki ing rejaning jaman diarani Godean.

Saben bubar mbukak lahan tetanen sarta gawe desa anyar, para pedunung kono lan sakiwa tengene saben tahun banjur ngadani tata upacara slametan,

minangka ngasok sakehing sukur marang Pangeran Kang Hakarya Jagad. Nganti seprene upacara tradisi kuwi diarani "*Bersih Desa*". Kang mawa teges sarta duwe penyuwunan supaya Gusti tansah paring pangayoman marang kukuban desa kono lan para pedunung ing kono tansah antuk rahayu wilujeng, slamet nir ing sambekala. Kanthi tembung liya supaya desa kono resik saka alangan, uwal saka bebendu lan adoh saka godhaning iblis apa dene jin lan setan sing sok seneng ngganggu. Kejaba saka kuwi sukur iki kanggo tandha gedhening panuwun awit Gusti kang Maha Kuwasa peparang gangsar anggone olah tetanen, bebrayan ing tlatah Sayegan kono bisa methik asil panen kanthi becik lan maremake, jalaran tanpa diganggu apa dene kaserang ama apa-apa.

"Ya kaya ngene iki sing jenenge nandur bakal ngundhuh, sapa tlaten mesthi panen", mangkono pangucap Tunggul Wana nalika paring sambutan marang para warga ing desa Ngara-ara utawa Sayegan nalika diadani acara slametan utawa *Bersih Desa*. Kang padha teka padha asung pakurmatan, kebak rasa sumanak-sumadulur.

"Labuh-labete awake dhewe kabeh iki ing mengkone bakal diterusak denig anak putu kita, mula aja padha wedi kangelan. kanggo gawe supaya desa kene tansah gemah-riyah loh jinawi pancen mbutuhake keprigelan, ulet, tlaten, tegen-mugen". Krungu ature Tunggul Wana kebeh sing teka ing acara iku padha manggut-manggut sarujuk.

"Sajroning telung puluh loro taun kang bakal teka, desane dhewe kene bakal raja, bakal dadi desa gedhe. Bisa dadi pirang-pirang desa lan mengko bakal saya jembar dadi Kawedanan. Mung aku wanti-wanti, yen samengko anak putu kita ana sing dadi para winasis, ana kang dadi pangarsaning praja, ana kang dadi prajurit sing peng-pengan, sepisan maneh dakwanti-wanti aja nganti luput ing panembah myang Gusti Allah. Lan mbokmenawa ana kawulaku sing bisa dadi wong brewu, duweni pangkat apa dene dadi wong kang linuwih saengga dadi panguasa, aja nganti umuk sarta kongas. Dohana adigang, adigung, adiguna. Jalaran para wali wus tetinggal piweling ing kapujanggan, ya tembang macapat gambuh, mangkene;

*Ana pocapipun,
adiguna, adigang, adigung,
pan adigang kidang adigung pan esthi,
adiguna ula iku,
telu pisan mati sampyoh.*

Krungu Tunggul Wana nembang gambuh mau sing padha lungguh ngestreni anane acara iku rumangsa gumun lan sajak kanthi adreng kepengin ngerti surasane.

"Menapa menggah jalentrehing saha werdining tembang menika Kyai Tunggul Wana? sawenehing pawongan ana sing takon.

Kanthi esem manis Tunggul Wana nuli paring sesorah ngudhari bab tembang sing mentas wae ditembangake.

"Mangkene ya ki Sanak, mungguh isining sedya saka tembang iki mau, kang baku awake dhewe uga wong-wong liya sing antuk rejeki, antuk ganjaran saka Gusti kudu duwe sipat andhap asor. Tegese, menungsa iki ora dikeparengake umuk, *sombong* lan gumedhe. Aja seneng degsiya marang sapdha-padha. Ana pocapan kang telu cacahé, yaiku; *adigang, adigung* lan *adiguna*, kang mawa teges, sipat adigang iku sipat kang nduweni kewan kidang yaiku sipat umuk. Kidang asring ngumukake kalimpatane anggone mlumpat, teringginas playune kaya-kaya wis ora bakal kesrimpet, sapa kang bisa kaya aku?"

"Lajeng ingkang adigang menika sinten Kyai?"

"Esthi kuwi gajah. Dadi sing seneng gumedhe, ngegungake dedeg piadege kang gedhe dhuwur, gagah prakosa kuwi gajah mau. Seneng ngumukake awake sing gedhe. Kewan liyane cilik-cilik dipidak, disampar tanpa nduwe tepa slira marang sapadha-padha titahing Gusti. Iku mau sipat adigung. Dene sipat adiguna iku ditindakake sawijining kewan ula. Ula kae ngumukake kemandene utawa upase. Lha yen pinuju nesu marang mungsuhe banjur nyokot lan nyembur. Upase mandi, sapa sing kesembur bakal mlonyoh, bisa-bisa sirna."

"Lajeng menika ngemu pitutur menapa Kyai Tunggul Wana?" Wong sing anggone lungguh ing ngarep chewe uga nyelani takon.

"Wis cetha! Sipat tetelune mau ala. Mula tumrap manungsa yen kanggonan watak tetelune mau ora becik. Umpama dadi pemimpin ya dadi pemimpin sing umuk, sarak, gumedhe, keminter, kumlewat kaya kidang. Rumangsane pemimpin mau wis cukat, trengginas lan pinter dhewe. Kaya-kaya wis ora bakal ana pepalang, sapa sira sapa ingkun. Yen mbalela bakal dikipatake saka anggone dadi pemimpin utawa dipecat saka pegaweyane. Dene sipat lan watak pemimpin kang niru asthi utawa gajah, mesthi bakal ngedir-dirake lan ngegung-egungake panguwasane. Para kawula sing ora manut karo dhawuhe bakal disampar disandhung. Para kawula sing cilik utawa rakyat jembel sing uripe sarwa ketimplak-timplak malah saya digawe sangsara, jalaran ora duwe tepungan marang wong kang nyekel panguwasa. Sarwa-sarwi tibane ya rekasa. Arep bribik-bribik mbukak sawah kang amba cetha ora bisa amarga ora duwe pawitan". Kanthi makantar-kantar nanging kebak rasa asih Tunggul Wana paring sesorah marang kawulane. Bareng wis sawetara anggone paring wejangan, Tunggul Wana nedya mungkasi pangandikane. Nanging isih ana sing kepengin takon.

"Kyai, taksih setunggal sipat lan watakipun taksaka. Menika dereng panjenengan terangaken."

"Wis genah, yen menungsa sing bisa nyekel panguwasa banjur duwe sipat kejem, saben dhawuhe kudu ditindakake dening andhahane. Sanajan dhawuh mau durung mesthi bener kepara malah adoh saka bebener. Dadi sing nyekel panguwasa iku duwe idu geni, tegese apa kang didhawuhake marang kawulane kudu digugu. Sing ora nggugu marang dhawuh lan pranatane bakal cilaka. Iki watak pemimpin sing ora kena kanggo tuladhan."

"Wah, wucalanipun kathah tur sae sedaya nggih Kyai. Dados watak-watak sewau menawi dipuncakaken dening para murid utawi para santri inggih mboten sae?" mangkono pitakone si Waru, sawjining nom-noman kang uga melu teka ana ing pahargyan iku.

"Mesthi wae ki sanak. Yen ana santri utawa siswa, murid ing pasinaon rumangsa pinter dhewe, rumangsa gedhe dhewe, rumangsa ampuh dhewe, banjur ngetrapake watak umuk, sombong kaya dene kang diduweni kewan telu mau, bocah utawa murid sing kaya mengkono iku bakal akeh mungsuhe. Sebab menawa dadi murid ya murid sing nakal, ora duwe unggah-ungguh, ora duwe sopan santun kalebu marang bapa gurune pisan. Nah, iki sing arane budi pekerti. Para nimpuna lan pujangga ngendika; ana kesandhunging rata kebentusing tawang, iku kudu diugemi lan dadiya pangati-ati. Najan dalane alus bisa wae manungsa kesandhung, najan langit utawa tawang iku ora ana barang sing nyandhungi, nanging manungsa bisa kebentus. Wis percayaaa...!"

Bareng upacara bersih desa kapungkasi nuli padha ropyan-ropyan mangan enak, pesta-pesta tandha sukur marang Pangeran. Maneka warna panganan, woh-wohan lan kabeh asil wulu wetu ing kukuban Sayegan diwetokake kanggo nyugata tamu kabeh. Acara kang marak iku uga diselengi tari Gambyong gagrag lawas. Kabeh para warga padha suka parisuka, seneng-seneng ana ing wengi iku.

Ing sajroning suka parisuka pesta, dumadakan ana wong loro lanang lan wadon teka nrambul nyedhak papane wong sing lagi dhahar enak. Nitik saka sandhang panganggone kang pating sranthil, awak kang kuru lan njenesi, ambune amis, uga sakkojur badane kebak lelara gudhig jagung kang isine nanah lan getih reged, wong sakloron kang sajak bebojoan kuwi genah klebu wong sing kesrakat uripe. Tekane ing kono saperlu njaluk pangan lan unjukan. Nanging anane kahanane awak kang kaya mangkono iku ndadekake para rawuh ing pahargyan kuwi dadi rumangsa kaganggu. Wong sing lagi mangan enak, sing lagi pesta-pesta dadi ora kuwat, mula akeh sing padha muntah-muntah. Akeh para tamu sing ora nutugake anggone mangan. Malah salah sawijining pawongan sing melu pesta sajak muntab kanepsone. Jagal Kasusra, mengkono jejuluke wong mau. Dheweke

banjur nyedhaki wong loro iku saperlu nundhung lunga. Ewasemono wong lanang wadon mau ora gelem lunga.

"Kowe kok wangkal banget, wong waras apa wong edan? Rak ngerti ta yen kabeh wong semene akehe iki lagi padha mangan. Kowe malah njarag mrene, apa ora ndeleng awakmu sing njijiki, kebak gudhig amise kaya ngene! Ayo lunga saka papan kene! Panggetake Jagal Kasusra nesu.

"Lunga! Aja ngenteni nesune wong akeh iki. Apa kowe jeleh urip? Mengko yen kabeh tamu iki nesu, kowe bakal digebugi, piye?" Pawongan liyane melu nyereg.

"Wis, dilarak wae yen pancen wangkal ora gelem lunga saka kene," panyaute pawongan liya kang uga melu nyedhaki wong loro mau.

Senajan mangkono wong loro iku isih tetep anteng, ora gelem mingsed. Njegegreg kanthi panyawang sing jero. Malah mripate kembeng-kembeng luh. Saking jengkele Jagal Kasusra sing kasinungan watak wengis kuwi ora bisa ngendhaleni kanepsone. Dheweke lan wong-wong liyane nuli ngrubung kanthi tumindak kasar. Wong loro lanang-wadon iku banjur dipala, digebugi wong akeh. Embuh lelakon apa, senajan dikapak-kapake, wong loro mau ora sambat, ora nyebut apa-apa. Tetep mbegegeg! Nanging ora let sedhela banjur rubuh sawise dipilara entek-entekan. Ambruk ing latar lan kanyata wong loro iku nganti tumekaning pati.

"Iki kepriye, kok njur padha tumindak sageleme dhewe. Aku rak wis wanti-wanti aja tumindak degsiya marang sapadha-padha titah. Aja mutusi perkara dhewe, ngukumi wong liya kanthi sakarepe dhewe, iku ora bener. Luput! Sapa iki mau sing njalari raja pati iki?" Tunggal Wana nyedhak karo duka-duka.

"Menika wau ingkang aken menika....Jagal Kasusra," wong-wong padha nudingi Jagal Kasusra sing ana sandhinge jisime wong loro lanang wadon.

"Ora bener tumindhak kaya ngene iki, kok njur nganti ana pepati. Kowe lancang Jagal, sok maneh aja kaya ngono. Iki ya titah, butuh pitulungan. Lha kok malah kokpateni ki kepriye?

"Lha Kurang ajar kok Kyai, ora urus. Panjenengan ya pirsaa, ing atase ana wong akeh lagi mangan kok teka nggawa ganda amis. Dikon lunga ora gelem. Pateni pisan!" Wangsulane Jagal Kasusra karo isih malang kerik tangane.

Wong-wong liyane padha kami tenggengen nyawang jisime wong loro sing gumlethak awake kapilara wong akeh. Dene wong-wong sing ana ing kadohan uga banjur padha sawang-sinawang. Akeh sing padha nggrundel. Suwasana seneng-seneng malih grembyang dadi susah.

Ancase bangke loro mau arep dikubur dening prabot desa sing dipandhegani dening Kyai Tunggal, nanging wis kalah dhisik, bangkene wis dilarak kanthi wengis dening wong akeh sing dipandhegani dening Jagal Kasusra,

nuli dibuwang ana ing kali. Mula Kyai Tunggul sakanca lan prabot desa enggal-enggal nggoleki tekan kali. Nanging bangke mau wis ilang musna, ora bisa dilacak.

"Wah, iki magang ana sapudhendhane Kang Maha Kuwasa," pangucape Tunggul Wana sajroning batin, nanging kepriye maneh jer kabeh wis kebacut.

Dina-dina candhake lumaku kaya adat sabene. Pagaweyan dedagangan, tetanen lan sapanunggalane kang adat sabene dadi panguripane wong-wong kono tetep mlaku. Nanging mendah kagete para warga iku, nalika padha arep migunakake tenaga kewan kang biasane kanggo ngluku, nggaru, nggrobag, ngandhong lan liya-liyane, pranyata kabeh kewan sing adat sabene digunakake mau kabeh katon lungkrah, loyo lan aras-arasen ora duwe daya maneh. Cekake ora kena dinggo nyambut gawe. Jaran, kebo, sapi sing adate giras sanalika padha nyekukruk gering. Nalika digiring saka kandhang lan gedhogan kewan-kewan mau ora jumangkah metu. Para warga nganti entek kesabarane, mula kanthi wengis nuli padha nggitik, nggebug, nyabet sarosane marang kewan-kewan mau, nganti nandhang lara ing sakojo awake. Lelarane memper larane sing disandhang wong loro lanang wadon sing padha dipateni. Gudhig emplek-emplekan, nanahe pateng kretos, getih lan nanah mau padha metu saka tatune lan dirubung laler apa dene cathak, nyremumuh nggegirisi. Meruhi prastawa kang kaya mangkono para warga desa kono dadi geger sanalika. Kabeh bingung.

"Pripun niki, Kyai Tunggul Wana. Lha kok dados wonten kahanan sing mutawatiri kados ngaten?" Alope Jagal Kasusra gupuh-gupuh lapur marang Tunggul Wana.

"Saiki prentahna marang kabeh warga, rehne iki jenenge pageblug, gelem ora gelem iki kabeh undhuh-undhuhane pakarti sing ora becik, mula padha laku prihatin, ndedonga myang Gusti Allah, lan saiki uga kabeh kewan iku padha digiring menyang kali, sendhang lan papan-papan sing ana banyune, kedhung, belik lan sapanunggalane kana. Sapa ngerti lelarane bisa ilang. Lan srana tamba, diusadani nganggo godhong sambirata, bratawali utawa dheplok jenu, sing ngemu rasa pait-pait. Sawise iku nuli diguyang," mangkono pamrayogane Kyai Tunggul Wana. Nanging kocapa, bareng para warga gumrudug tekan kali, kadhung, belik kabeh padha asat atus ora ana banyune. Kali sing adate mili banjir, kedhung sing adate kebak banyu malih dadi garing kumlingking.

"Kados pundi menika, kahanan kok kados ngaten, bakal cilaka kabeh kita menika," panggresahne warga marang sesepuh desa.

"Inggihi niki, kula kinten manut pamanggih kula kedadosan menika wonten sambung rapete kaliyan tumindhakipun kanca-kanca ingkang dipunpimpin dening sedherek Jagal Kasusra menika, magepokan kaliyan anggenipun milara tiyang jaler estri kala wingi menika."

"Kabeh panemumu uga ana benere, jalaran miturut sejarah sing durung suwe dakrungu, ing desa sisih lor kana uga nate ana kedadeyan sing memper kaya iki. Dongenge ana pawongan teka ana ing desa Tumempel lor kana kae, wong mau perlune mung njaluk banyu, nanging dening para warga ora padha diwenehi. Kanthi lelandhesan ora duwe banyu. Kocapa, esuke banyu kali, sumur, kedhung lan belik kabeh padha sat tanpa tabet. Dene manut pawawase wong akeh sing njaluk banyu mau kira-kira sawijining wali kang misuwur," Pangucape Kyai Tunggul Wana nanjihake.

"Menapa wali menika Sunan Kalijaga, Kyai?" pitakone saweneh pawongan kang sajak kepengin ngerti.

"Aku ora bisa ngaturake, ning manut pamawasku iku wali, bisa uga Kanjeng Sunan Kalijaga," wangsulane Kyai Tunggul Wana.

"Yen ngaten tiyang kalih ingkang pejah kala wingi menika saged ugi inggihi wali?" panyelane bocah bagus enom iku.

"Bisa uga. Nanging sing cetha wong loro iku dudu sabaene manungsa lan ora padha kaya awake dhewe iki."

Rerembungan dadi sangsaya muyeg. Sawise ketemu undering perkara, mula Kyai Tunggul banjur dhawuh marang kabeh warga ing desa Sayegan supaya padha ngadani laku tirakat, nenuwun marang Gusti Allah, njaluk pangapura sakabehing kaluputan. Luwih-luwih njaluk pangapura marang pawongan loro sing wis mati dianiaya. Minangka sesepuh desa kono, Kyai Tunggul Wana banjur ngadani semedi, tapa ana ing papan kang dianggep paling wingit. Bareng laku tapa lan semedi wis antuk pirang-pirang dina, Kyai Tunggul nuli antuk wisik, utawa yen jamane para Nabi antuk wahyu.

"Menapa menggah intinipun wahyu utawa wisik menika, Kyai?" pitakone si Dhadhap.

"Mengkene, yen kepengin desane dhewe kene iki bisa pulih dadi desa singreja, subur makmur kaya wingi uni, kudu disranani kanthi ditindakake kabeh para warga kene. *Sepisan*, saben tahun kudu tansah ngadani sesaji gedhen-gedhenan yaiku kanthi jeneng bersih desa. *Angka loro*, kabeh warga kudu tansah tumindak becik, ora kena tumindak dakwenang, sewenang-wenang marang pepadhaning urip. *Kaping telu*, kabeh pawongan kudu sregep, ajeg, lan mampeng anggone dhedhepe marang Gusti Allah, tegese kudu tawakal anggone ngibadah".

Nampa katrangane Kyai Tunggul Wana kaya mengkono iku para warga banjur tanggap. Manut dhawuh wisik mau sing pungkasan kanggo mulihake katentreman lan mulihake amrih banyune akeh lan agung, ora asat maneh. Kyai Tunggul dhawuh supaya kabeh warga ora mbedak-mbedake cilik gedhe, nom tuwa wajib mbebuwang banyu sene, utawa kudu nguyuh ana ing kono menawa padha sene ana ing papan kang wis ditemtoke yaiku ana ing sacedhake wit *Mandira*

Gung. Dene wit mau kulite wis "nglengkap" lire wis arep thethel jalaran wis saking tuwane.

Esuk, ana ing dina candhake, wong-wong ing padesan kono padha kaget banget, awit papan sing kanggo nguyuh wong sakukuban desa Sayegan iki dumadi sendhang sing amba ngilak-ilak banyune. Bening kimplah-kimplah. Tuke gedhe tur banter banget. Tuk mau jumedhul ana sisih lor, lan sing siji jumedhul ana sisih kidul. Tuk sing sisih lor diarani sendhang lanang, jalaran tuke luwih gedhe, jero lan amba. Dene tuk sisih kidul dijenengi sendhang wadon, jalaran luwih cilik. Sing netepake jeneng sendhang lanang sisih lor lan sendhang wadon sisih kidul yaiku sesepuh desa liya Kyai Tunggul Wana.

"Menapa menika wonten sambung rapetipun kaliyan tiyang kalih lanang wadon ingkang dipunpilara ngantos pejah kala rumiyin Kyai?" panyelane si Waru.

"Ya, mbokmenawa bener aturmu. Sing baku kabeh wis antuk banyu lan antuk slamet, muga-muga sendhang ki langgeng pirng-pirang atus taun bisa migunani lan murakabi kabeh warga kene." panandhese Kyai Tunggul.

"Sawise kita kabeh warga kene pinaringan kanugrahan banyu panguripan, mula ayo kita tansah manembah, nelakake rasa sukur marang Gusti, lan sabanjure sendhang iki dakparingi jeneng *Sendhang Klangkapan*..., lan dhusun iki uga dakjenengi dhusun *Klangkapan* minangka sempalane desa Sayegan sing sakawit jenenge Ngara-ara." Mangkono mungkasi upacara atur panuwun marang Gusti.

Sesepuh dhusun Kyai Tunggul Wana lan kabeh para warga padha sembayang ing sakidul Klangkapan. Patilasaning pesalatan mau sabanjure didegi Langgar utawa Mushola, nganti seprene langgar iku kanggo ngibadah sholat. Kejaba iku papan mau tekan seprene ora nate sepi. Sing kepengin adus ing sendhang Klangkapan, mangga, Saliyane kanggo adus, banyu sendhang mau uga kanggo wudhu, kanggo ngelebi sawah-sawah sacedhake lan kiwa tengene kukuban kono. Mula desa sakiwa tengene Klangkapan padha subur makmur murah banyu. Pindhane tetuwuhan tuwuh sarwa tinandur, murah sarwa tinumbas. Desane gemah ripah loh jinawi. Tumeka saiki wis atusan taun banyu sendhang Klangkapan senajan ketiga ngerak, banyune ora asat. Sapa wae para sedulur sing kepengin adus, ngumbahi, lelangen, bisa mampir ing sendhang Klangkapan sing papane ing dhusun Klangkapan, desa Mergaluwih Kecamatan Sayegan, kalebu Kabupaten Sleman, watara telung kilo meter mengalor karo pasar Godean.

KEDHUNG MAYA

Dening: Sudadi
(Wonosobo)

Desa Kuwung jaman Pajang dadya bebukaning dedongengan. Ki Ageng Kuwung minangka pinisepuhing desa banget sinengkuyung mring para warga awit nyata akeh labuh lelabetaning Sang Yogi awèh tetulung, urun rembug, apadene sembur-sembur pitutur. Ora lali Ki Ageng wewèh dana driyah kang tansah umilir lir tirtaning narmada. Nyatane ora saya kalong kang bandha. Mundhak dina tansah tumeka raja brana kang tekane nora kanyana-nyana. Mangkana sih palinirmaning Gusti marang wong kang dhemen marsudi mring pakarti suci.

Ki Ageng Kuwung duwe putri mung sawiji peparabe Dewi Maya. Kenya kang tuhu sulistya ing warna tur nedheng ngancik alaming dewasa. Nyata pantes sang Dewi dadya kembang lambene jejaka awit kaendahaning rupa kang tanpa pepindhan. Dedege lencir pakulitane kuning nemu giring. Rambut diore dawa katon ireng memes ngemak ngembang bakung. Tur eseme kang pait madu agawe gonjing atine kang nyawang. Irung mbangir mripate blalak-blalak, lambenya lir gula sakthemlik.

Wus akeh priya kang gandrung-gandrung kapingrangu nanging sajak ora ana kang ditanggapi. Wusana kang thukul mung rasa gela lan kuciwa. Apa sebabe sang Putri sajak klewa-klewa marang tumekaning panglamar awit wus ana priya kang kagembol ing nala. Kawitan ing malem Anggara Kasih ana cahya kang cumlorot tumiba ing jayengan. Ilanging cahya lumebu ing anggane Joko Sangsang, si Tukang Angon. Iya wiwit wengi iku thukul rasa tresnane sang Dewi. Tresna nyata ora mawas bandha lan rupa. Jare kandha amung ati pawitane. Kaya lumepasing jemparing, panah asmara iku nembus dhadhaning sang ayu nancep ngenani jantung. Ora mokal lamun sang bagus tansah kumanthil-kanthil ing netra. Yen bengi tansah digawa ngimpi, yen awan dicangking separan-paran.

Putek judheg penggalihé Ki Ageng mikirake solah bawane ingkang putra kang benèh karo padatan. Angendika Sang Yogi, "Ngger anakku cah ayu, walaka wae ana perkara apa dene katon suntrut praupamu?"

Kawitane Dewi Maya ora gelem crita. Mung sakwise didhesek, dheweke lagi gelem blaka. "Waleh-waleh punapa Bapa, sampun sawetawis wekdal kula nyimpen pepenginan ingkang kedah kelampahan," ature Dewi Maya.

"Oo .. yen pepenginan lumrah, mbok matur wingi-wingi ora susah gawe bingunge wong tuwa. Apa kowe pengin duwe kalung berliyan utawa sesandhangan sing anyar, wong tuwamu saguh nukokake."

“Mboten Bapa. Menawi namung mas picis punapa dene sesandhangan kula mboten kepengin. Kula namung nyuwun mugi Bapa saged nyadhingaken kula kaliyan Kangmas Joko Sangsang.”

“Piye? ... kowe kedanan Joko Sangsang Si Tukang Angon kebo kae? Maya anakku, kang kaya ngono kuwi ora kena. Ngertiya ana tetembungan palakrama katalimangsa. Mbangun omah-omah iku kudu mawas pangkat, drajat lan semat. Ora cukup mung tresna. Apa kowe arep wareg mangan tresna?” pangandikane Ki Ageng sajak ora kalegan penggalihe.

“Bapa, sepindhah malih kula matur, sampun kelajeng thukul ngrembuyung raos tresna kula kaliyan Kangmas Joko Sangsang. Pramila menawi Bapa nduwa kepenginan kula, kula badhe nekad. Paribasan kapalangana mlumpat, kakurungana mbrojol. Kapepeting lelampahan namung cundrik pusaka punika ingkang badhe mungkasi.”

Saya ngungun penggalihe Ki Ageng nyumurupi kenekane sang putra. Cundrik pusaka wus diunus bakal kanggo nganyut tuwuh. Mulat Sang Bapa sigra mencolot nggondheli tangane sang Dewi Maya. Pungkasane Ki Ageng Kuwung ngendika, “Sareh Maya, saiki pun Bapa sing ngalah. Ana tetembungan kebo nusu gudel. Aku taknuruti kakarepanmu.”

Awit kepeksa karo kahanan, Ki Ageng Kuwung sida nyembadani panjaluke ingkang putra. Nadyan ora lumrah wong wadon ngunggah-unggahi wong lanang, kepeksa dilakoni. Ki Ageng terus nimbali Joko Sangsang; Si Tukang Angon. Ing kono dheweke ditari apa gelem yen didhaupake entuk bendara putrine. Ora ndadak mikir-mikir, Joko Sangsang kandha saguh ngono wae. Jebule Joko Sangsang uga wus suwe mbatin kapan bisa gegandhengan tresna karo bendarane iku. Ki Ageng enggal-enggal ngumpulake krabat diajak ngrembug tekane upacara dhauping penganten.

Tan kinocap lumakune upacara dhaup. Critane wus setengah warsa Joko Sangsang urip bebarengan karo Dewi Maya. Dina-dinane tansah kebak ing madune tresna. Kekarone tansah sih-sinisihan. Nganti sawijining wengi Ki Ageng Kuwung nimbali mantune iku. Gatining tinimbangan Ki Ageng pengin anak mantune iya Joko Sangsang bisa dadi nayaka praja Pajang. Ki Ageng sangu wujud duwung pusaka kinarya tetekening laku. Ki Ageng ngendika, “Ngger Joko Sangsang, sowan ing ngarsane Kanjeng Sultan Hadi Wijaya. Nyuwuna supaya tinampa dadi prajurit. Dene sangunira muhung cengkir lan tebu. Tegese kencenging pikir lan antebing kalbu.” Joko Sangsang nyendikani. Esuke, dheweke pamit Dewi Maya bakal sowan ing praja Pajang.

Lumakune Joko Sangsang ginelak. Ora suwe dheweke wis kelakon sowan ing ngarsane Kanjeng Sultan Hadi Wijaya. Ature Joko Sangsang wus tinampa dening Kanjeng Sultan. Sri Sultan terus dhawuh, “Bocah kanoman, Ingsun bisa

nampa pasuwitanira kanthi sarat sira kudu bisa mbengkas reretuning praja. Dina iki Brandhal Suro Lawe kang mapan ing kidul wetan wewengkon Pajang tansah gawe dahuru. Ingsun mundhut bektinira; rangketen si Suro Lawe sakandhahane.”

“Menawi mekaten kula nyuwun pamit. Mboten langkung kula nyuwun pambyantuning sawetawis prajurit.”

“Iya Ingsun lilani.”

Joko Sangsang kabyantu saperangan prajurit Pajang terus jumug ing papan susuhing brandhal. Kekarone kelakon adhep-adhepan. Amarga ora kena disowanake karana aris, padudon ora bisa diendhani maneh. Sawetara prajurit mecah kekuwatane wadya Suro Lawe. Prajurit-prajurit Pajang tandange nggegirisi. Wadya brandhal uga peng-pengan. Rame anggone padha banda yuda. Joko Sangsang kelakon tempuk lumawan Suro Lawe. Kekarone padha jotos-jinotos, tendhang-tinendhang, silih ungkih genti kalindhah. Adu atosing balung wuleting kulit katon imbang.

Ki Suro Lawe selak ora sranta. Dheweke terus ngunus keris pusakane. Kyai Kala Nadhah wus denunus kaya ngelak getih. “Heh ... bocah bagus, yen kowe ngeman nyawamu tinggalna papan kene!” pambengoke Ki Suro Lawe.

“Suro Lawe, taktemaha yen aku mati ana peperangan iki aku lila legawa amarga bakal dadi kusumaning bangsa. Saiki gage tamakna pusakamu!” wangsulane Joko Sangsang.

“Ora kena dipremakne. Kelakon mati ketaman pusakaku!”

Keris kalepasake. Jebul bisa mabur nguber mungsuhe. Mulat Joko Sangsang kang keseser sigra ngunus pusaka kekanthen paringe Ki Ageng Kuwung. Tumamaning keris kala Nadhah kang bakal nancep dhadha katampunan keris pusaka kang digegem Joko Sangsang. Sakala katon cahya lir kilat amblerengi binarung suwara kumrompyang kang mecahake kendhangan kuping. Ilanging cahya lan sunar, katon keris Kala Nadhah kang ajur mumur dadi sewalang-walang. Bareng ilanging keris, Ki Suro Lawe kelangan daya kekuwatane lir dilolosi otot bebayune. Sakala ambruk nglumpruk tanpa daya. “Aku njaluk urip ... Aku njaluk uriiip!” sesambate Ki Suro Lawe.

Kanthi kahanan kang kaya mangkono iku, Joko Sangsang gampang wae nyowanake Ki Suro Lawe sakwadya grombolane ana ngarsane Kanjeng Sultan. Rena penggalihe Kanjeng Sultan nyumurupi labuh labete Joko Sangsang. Ora tidha-tidha, Sri Sultan enggal nampa pasuwitane Joko Sangsang malah kaangkat dadi wira tamtama Pajang. Minangka tamtama, Joko Sangsang mesthi wae dikeparengake cumondhok aneng cempurining kedhaton.

Durung nganti sakcandra cumondhok ing kedhaton, Joko Sangsang wis tetepungan karo Rara Widyaningsih kang ora liya putra Kanjeng Sultan saka garwaampil. Liringing netra sajak andudut rasa. Nyawang priya gagah pideksa kang dadi

nyandhang sesandhangan tamtama, Rara Widyaningsih sigra ketaman curiga asmara. Mundhak dina saya rumaket anggone padha nyambung tresna. Kang kawitan mung mandheg ing gegojegan saiki malah wis gelem jowal-jawilan. Witing tresna jalaran sembrana. Nora mokal lamun padha wani nerak wewaler sarak. Kakarone padha kencan bakal ngracut asmara. Kadilalah wancine ngepasi sepi. Ironing sepi ananing mung lali. Emane, ana Mbok emban kang ngonangi. Emban Gombloh enggal matur ing ngarsane Kanjeng Sultan Hadi Wijaya nalika nyumurupi kahanan kang ora nguwati ati.

Nampa ature Emban Gombloh, Kanjeng Sultan terus nimbali Joko Sangsang lan putrine. Ing kono padha ditakoni apa pancen padha tersna. Kekarone matur yen pancen wus gembleng katresnane. Kanjeng Sultan ora duka nanging malah nyarujuki. Wusana kekarone didhaupake. Wektu iku Joko Sangsang ngaku yen isih jejaka.

Sawijining prajurit ngerti yen Joko Sangsang sakterene wis duwe bojo ana desa Kuwung. Prajurit iki arep menehi warta marang kulawargane Ki Ageng Kuwung. Kelakon warta dhauping Joko Sangsang entuk putri Pajang iki keprungu Dewi Maya. Dewi Maya mesthi wae sedhih rumangsa wus dicidrani karo katresnane. Dheweke njaluk marang prajurit iku supaya diterake ana Pajang. Kanthi numpak kreta, Dewi Maya tumuju Pajang. Kocap nalika tekan saweneh kedhung, rasa serik atine Dewi Maya ora bisa diampah maneh. Dheweke mencolot mudhun kreta terus tumuju kedhung. Nalika prajurit noleh, Dewi Maya pas cumemplung kedhung. Prajurit iku arep tetulung nanging telat. Dewi Maya ambles nganti tumekeng tiwas.

Geger warga desa Kuwung awit nganyut tuwuhe Dewi Maya. Layon enggal dijupuk saka kedhung terus dikubur. Prajurit Pajang iku terus kadhawuhan Ki Ageng Kuwung ngabarake lelakon iki marang Joko Sangsang kang ana ing Pajang. Prajurit enggal budhal tumuju Pajang. Warta duhkita iku enggal dikabarake.

Joko Sangsang isih banget tresna marang Dewi Maya nalika entuk warta kuwi, dheweke pamit karo Raden Ayu Widyaningsih. Kebat lakune Joko Sangsang anitih turangga. Tekan desa Kuwung kahanan isih kebak duhkita. Sakwise ketemu Ki Ageng Kuwung, Joko Sangsang njaluk diterake ing kedhung papan kang kanggo nganyut tuwuh Dewi Maya. Ing kono sang tamtama weruh kaya dene Dewi Maya kang celuk-celuk marang dheweke. "Kangmas, iki aku ana tengah kedhung. Tulungana aku Kangmas! Enggal Kangmas!" pambengoke wewujudan kang memper Dewi Maya iku.

Jalaran gedhe banget rasa tresnane Joko Sangsang marang Dewi Maya, tamtama mudha iku ngarti lali marang tetimbangan jerone kedhung kang banget mbebayani. Sigra jumegur sang tamtama ing kedhung iku. Sakala ambles peples

lan sirnane. Tambah sedhih Ki Ageng Kuwung ketambahan kelangan anak mantune sing banget ditresnani.

Warta tiwase Joko Sangsang ora antara suwe tumeka ing Pajang. Raden Ayu Widyaningsih banget kagelan atine. Dheweke enggal sumusul ing kedhung kang wus nyirnakake priya pepujane nala. Ing kono Sang Ayu sumpah bakal sumusul marang sang tamtama. Tan kena dipenggak, Dyah Ayu Widyaningsih melu ambyur ing satengahing kedhung dadi lan patine. Mung Emban Gombloh kang nangis gegidro jalaran kelangan bendarane. Swasana duhkita genti ngebeki

kraton Pajang. Kedhung bageyan saka

Bengawan Solo kang wus nguntapake wong telu iki nyata papan kang gawat kaliwat-liwat. Sakteruse kedhung kang mapan saklore kutha Ngawi iki diarani Kedhung Maya amarga kapisanan kanggo nganyut tuwuh Dewi Maya kang wus dicidrani katresnane.

MITRA SEJATI

Dening: R.H. Harseno
(Bandung)

Udan nggrejih wiwit sore njalari manuk cilik Thilang kadhemen. Pang sing dienggo nangkring tansah obah ketrajang angin. Sikile kudu nyengkerem kenceng supaya ora keplese. Wengine saya peteng, hawane saya atis mung kala-kala ana gebyaring kilat sing dibarengi bledheg sing kaya gawe mirising ati.

Thilang turune ora bisa pules. Bola-bali pindhah panggonan golek papan sangisore godhong-godhong sing ketel amrih ora ketetes banyu udan. Sangsara banget!

Rasane durung suwe Thilang anggone turu ngerti-ngerti wis bangun esuk. Udane wis terang. Srengenge isih mungup-mungup ing sawetaning gunung nanging panase wis krasa ana ing awake, gawe anget! Suwiwine sing teles dikipas-kipasake, gulune sing cengeng dimenglang-menglengake sikile sing keju diurut-urut.

Sesawangan katon endah. Tanduran padha katon seger. Banyu udan sing isih nempel ing godhonge katon kinclong-kinclong kena sorote srengenge. uwuh-uwuh saurute dalan padha keli, dalan katon resik. Nengsemake!

Thilang anggone namatake kiwa tengene alihan menyang papan liya. Weruh para among tani padha sengkud nyambut gawe ana ing sawah, mesthine wis wiwit subuh mau, tandhane kringete wis dleweran ing dhadhane sing ngliga. Kabeh katon guyub rukun. Banyu sing kimplah-kimplah diatur iline warata menyang sawahe.

Rada adoh katon wong mlaku iring-iringan metu saka padesan. Bareng ditamatake jebul para Ibu tani sing arep ngirim pangan kanggo sing padha nyambut gawe. Thilang rada kaget. Ora krasa yen wayahe uwis awan, marga ketungkul ndeleng kaanan ing sakiwa tengene. Udan sewengi natas sing nyengsarake awake, nanging kanggone para among tani mujudake berkah. Pangeran Maha Adil!

Saiki Thilang lagi krasa yen luwe. Thilang banjur klepat mabur arep luru pangan. Nanging durung adoh abure, cengkelak bali maneh. Ana apa?

Sak esuk iki Thilang durung kepethuk mitrane Semut Ireng. Adate Semut wis wira-wiri ing ngarepane lan mesthi uluk salam, "Numpang liwat Thilang." Ana rasa sumelang ngenani keslametane mitrane. Udan sing tanpa kendhat bisa njalari kacilakan marang kewan cilik klebu Semut.

Diwaspadakake iring-iringan Semut sing liwat, mitrane ora katon. Ditlusuri dalan sing diliwati saben dinane. Pawasane mandheg ana ing luwangan sing banyune megung. Ketok ana kewan cilik sing ngudi arep mentas. Nanging saben-saben meh tekan pinggir kali maneh nengah kesempyok ombaking banyu. Bareng

ditamatake, kewan iku ora liya mitrane sing digoleki. Thilang mabur nyedhaki, nanging ora bisa apa-apa, bisane mung mabur kekiter karo bengak-bengok. Arep nyemplung nulungi genah ora bisa, yen nganggo cara dithothol mbebayani tumrap Semut.

Suwe-suwe Thilang nemu akal. Methik godhong nuli dicemplungake sakcedhake Semut. Semut ngranggeh godhong mau nuli munggah, numpak. Napase ngangsur-angsur. Sawise sauntara lagi bisa celathu, "Matur nuwun Thilang."

"Wis aku tinggalen Thilang. Aku wis ora apa-apa," celathune Semut.

"Nanging kowe durung mentas Semut," wangsulane Thilang.

"Ora susash kuwatir. Banyune suwe-suwe rak asat. Yen kowe tetep ana kono mengko kadenangan bocah angon kowe mesthi diburu. Mula iku becike lungaa," celathune Semut ngeman.

"Bener kandhamu Semut," wangsulane Thilang, banjur nggeblas mabur.

Nalika Thilang mulih wayah sore, tekan ngomah wis ditunggu Semut.

"Hallo Thilang, apa kabare?" mengkono Semut mbagekake tekane.

Thilang rada kaget nanging atine bungah meruhi mitrane slamet

"Padha slamet Mut?" mengkono Thilang malah balik takon.

"Pandongamu Thilang aku slamet," wangsulane. Banjur diterusake, "Aku sengaja ngenteni tekamu, saperlu ngaturake panuwun marang pitulunganmu mau esuk. Yen ora Mbok tulungi Mbokmenawa aku ora bisa ketemu kowe maneh," swarane rada ngondhok-ondhok.

"Ah kuwi wis samesthine. Karo maneh aku lan kowe rak wis suwe memitran. Apa sing daktindakake, bisa ditindakake sapa wae," wangsulane Thilang semu kurang setuju yen anggane tetulung dibeberake.

"Ora kabeh Thilang! Malah ana sing ethok-ethok ora gelem weruh marang kasangsaraning liyan," wangsulane Semut. Thilang meneng wae ora wangsulan.

Sawise padha meneng sauntara Semut celathu; "Saiki aku njaluk pamit, arep nerusake nyambut gawe karo kanca-kanca."

"Lho, apa kowe wis bali kekuwatanmu?" panyelane Thilang. "Kowe bubar wae nemoni alangan. Lerena dhisik ora ketang sedina, rak ora gawe rugi."

"Ora Thilang, aku wis kuwat aja kuwatir!" wangsulane Semut. "Lan maneh yen awak digawe penak mengko malah ugungan, ngadi-adi, njalari dadi kesed," sambunge.

"Oo ... ya wis sakarepmu, dhasar kowe golongan kewan sing sregep."

Semut mung mesem krungu pangalembanane Thilang. "Wis ya andum slamet, sapisan engkas matur nuwun," kandha mengkono Semut menyat saka lungguhe. Thilang manthuk karo nguntapake lungane Semut.

Saungkure Semut ana rasa bungah, mongkog, marem, lega campur dadi siji ing atine Thilang. Bisa tetulung marang sepadha-padha, apa maneh iki mitrane dhewe. Bengine Thilang bisa turu pules nganti bangun esuk. Yen ora ketlorong panase srengenge mbokmenawa durung tangi.

Diana sing nyenengake kanggo Thilang. Langite terang, resik, ora mendhung. Hawane seger, angine midid saya gawe bingar atine. Thilang ngoceh karo mlumpat-mlumpat saka pang siji menyang pang sijine. Ora nglegewa yen ana bebaya sing ngintip.

Durung suwe anggane seneng-seneng, dumadakan ana barang aneh mlesat saka sisih tengen sirah, kupinge gemrebeg lan krasa panas. Godhong-godhong sing ana ngarepe rantas. ngerti ana bebaya Thilang mabur ngadoh karo ngulati sangkaning bilahi. Katon wong nggawa bedhil gedrug-gedrug karo kukur-kukur kempole. Iki mesthi pokale si Semut nganti pengicenge wong mau mleset, batine. banjur kepriye nasib Semut sak teruse? Atine kumesar. Yen nitik saka tingkahe wong sing nggawa bedhil mau Semut mesthi wis mati pendeng. Sepira banggane kewan cilik kaya Semut. Atine trenyuh.

Bareng tekan papan sing dirasa aman Thilang leren. Ditata ambegane. Ora ninggal kaprayitnan tansah ngawasi kaanan sakiwa tengene. Kagete durung ilang. Krungu suwarane rencikan jiglog wae atine sar-saran. Pikirane kisruh. Tansah katon wewayangane mitrane. Saumpama ora ana Semut sirah dhewe mesthi pecah. nanging gedhe temen kurbane Semut marang dheweke. Ngelingi kabeh mau Thilang nangis sesenggukan.

Lagi wayah surup Thilang wani bali mulih menyang omahe. Awake nglentrih. Tekan papan panggonane wong mau ngadeg, Thilang leren sedhela. Ing papan iki Semut mati. Ora kuwat nahan sedhihe Thilang nangis maneh. Tekan ngomah tambah sedhih. Saya ketok-ketoken solah bawane mitrane, swarane, uluk salame. Awake angles.

Apa ora salah pangrungune, apa mung rungong-rungonen wae. Swara iku keprungu ambal-ambalan, saya cetha. Thilang ndengengek nilingake.

"Thilang geneya nganti surup lagi mulih?"

Hah... dudu rungong-rungonen, ananging nyata swarane Semut. Thilang weruh rerupan jibles Semut. Thilang wedi. Apa bener kowe Semut. Apa badan aluse? Thilang mundur arep mlayu.

"Thilang kena apa? Kowe sajak wedi karo aku ana apa? Aja wedi, iki aku Semut mitramu."

Thilang isih durung yakin, nanging wis rada suda wedine. Celathune groyok: "Apa kowe ... kowe ... kowe Semut?"

"Bener! Sing ana ngarepmu iki Semut."

"Dak kira ... dak kira ...," isih kami sosolen.

"Mbok kira aku wis mati? Nyatane aku isih urip. Waras-wiris. Bisa ketemu mitrane sing sugih akal, pinter ngoceh," swarane renyah.

Krungu tetembungan sing semanak Semut dirangkul karo nangis sesenggukan.

"Wis, aja sedih," kandha mengkono Semut nguculake rangkulane Thilang

Isih karo kamisesegen Thilang takon: "Nalare kepriye? "Sareh Thilang. Arep dakcritakake saka wiwitan nganti tekan pungkasan. Rungokna !

Nalika kowe lagi ngoceh aku weruh ana wong nggawa bedhil mandhik-mindhik nyedhaki panggonmu. Aku ngerti niyate, mula aku ngetutke banjur mrambat ing sikile. Saking notole, wong kuwi kaya ora krasa yen aku mrambat ana sikile. Bola-bali bedhile diincengake marang kowe, nanging saben-saben wurung merga kowe tansah mlumpat-mlumpat.

Bareng kowe dhidhis-dhidhis wong kuwi nginceng maneh. Nalika iku sikile dakcokot sakrosaku, banjur aku niba ana ing lemah sesingidan ana antarane watu-watu. Kuwi critane Thilang!

"Kowe dolanan nyawa Semut," Thilang celathu.

"Ah ya ora. Yen durung pesthine mati rak ya slamet. Buktine aku. nanging iya kudu nganggo petungan. Ora waton nekad," bantahe Semut.

"Nanging sing kaktindhakake kuwi mbebayani banget marang keslametanmu. Udhune nyawa."

"Wis Thilang aja kedawa-dawa, mengko ora ana enteke. Lan aja pisan-pisan tindakanku kokanggep nyaur utang marang pitulunganmu sing kepungkur. Babar pisan ora. Kaya kandhamu, tetulung marang liyan sing lagi nemoni kesusahan iku wajib," kandhane Semut jujur.

Wayahé saya wengi. Embun wis wiwit tumurun. Thilang lan Semut padha sowang-sowangan mulih menyang papane dhewe-dhewe. Ana rasa begja tanpa upama ing atine Thilang. Pranyata memitran sing dilambari ati tulus piwalese kebecikan.

MACAN LAN WEDHUS PRUCUL

Dening: Wahyudi
(Blitar)

Awan iku panase ngenthak-enthak. Kewan-kewan isine alas padha golek anyep-anyepan. Ana sing leye-leyeh turut ing ngisor uwit, ana sing ngisis ing sacedhake belik, lan uga ana sing klithah-klithih turut pinggir kali sinambi sadhela-sadhela nyecep banyu kali. Nanging sing katon awan iku ya mung kewan-kewan sing sajinis, bangsane Menjangan, Kancil, Wedhus, Kidang, lan Truwelu. Dene Kewan Galak Liyane, Macan, Singa, Beruwang, Asu Ajak ora ana sing katon.

Bubar ngombe banyu belik sing bening kinclong-kinclong iku Wedhus Pruculdikinthil anake siji nyedhaki Kancil sing lagi leye-leyeh ing sangisore ngrembuyunge uwit apak, sajak ana masalah wigati.

"Ana apa Dhus, kok sajak ana bab kang wigati?"

"Bener pandugamu, Cil. Aku lagi ngadhepi reribet, sapa maneh sing bisa ngewangi ngudhari yen ora awakmu."

"Iku biyen Dhus, Kancil saiki ora padha karo Kancil biyen." Wedhus Pruculkrungu wangsulane Kancil kaya ngono njenggir.

"Lho, Kancil jaman saiki beda ta?"

"Beda. nanging ya coba ta, ana masalah apa, sapa ngerti pikiranku isih gelem takajak kompromi."

Tenan, Wedhus Prucul nyritakake lelakone. Wis pirang-pirang ndina iki Wedhus Prucultansah diuber-uber Macan Gembong. Wedhus Prucul bingung setengah mati, merga saliyané pengin nylametaké awake dhewe uga nylametaké nyawane anake sing durung bisa mlayu banter iku. Begja, saben-saben kepergok embuh piye akale isih slamet. Macan Gembong mesthi ora sida montheng-montheng awake.

Kancil ngrungokake critane Wedhus Pruculkaro liyer-liyer ngantuk. Wedhus Pruculora kaged, kulinane pancen ngono, Kancil gampang ngantuk jan ora jamak. Mula Wedhus Prucul panggah semangat anggone nyritakake uripe. Anake sing tansah ngusil-usil arep ngemik iku ora pati digape.

"Kok apes timen nasibmu, Dhus. Open-open anak cilik, uripmu tansah diancam bebaya."

"Lha ya iku lho, Cil. Aku mesakake anakku iki. Isih cilik, isih durung pinter golek pangan dhewe, nyawaku amping-amping lambe jurang."

"Lha, bapake anakmu endi?"

"Halah embuh, wiwit aku meteng kae wis ninggal aku."

"Wedhus lanang ora tanggung jawab, golek penake dhewe." Kancil ethok-ethoke ngundhat-undhat wedhus lanang. Mangka batine marem banget. Sebab

kanthi akale sing licik iku, Kancil bisa slamet uripe. Wong pancen uripe Kancil dhewe uga tansah diancam karo Macan. Ping pira Macan Gembong iku diapusi Kancil. Tau ethok-ethok diutus Nabi Sulaiman supaya njaga ambenge, jebui bareng dijaluk Macan lan dibukak, isine tlethong kebo. Wuaah ... Macan Gembong gidro-gidro. Maneh, omongane nunggu sulinge Nabi Sulaiman. Bareng Macan arep ngonekake sarana ilate dipepetake sela-selane pring ori, keterak angin nggerit, ilate kecepit pring. Wuadhuuh, Macan Gembong gero-gero karo mlayu salang tunjang nggoleki Kancil. Lan isih akeh maneh kasus-kasus sing gawe nesune Macan Gembong.

"He, Truwelu, mrenea sedhela wae. Iki lho Wedhus Prucul kepalang reribet." Kanggo nylimur lan kanggo nutupi akal licike, ethok-ethok Kancil ngundang Truwelu

"Apa?" Truwelu mencolot nyedhaki Kancil sing lagi rembugan gayeng karo Wedhus Prucul.

"Iki lho, Wedhus Prucul diancam Macan Gembong. Uripe ora tentrem, merga wedi karo Macan.

"Ora bisa aku. Aku dhewe ya ngono, saben ketemu Macan aku mesthi diuber-uber arep dipangan. Slamete playuku cukup banter, tur aku pinter dlesap-dlesepe, dadi aku isih bisa nylametaké awakku."

"Lho, kuwi lho Dhus, Truwelu ya tansah diancam Macan Gembong."

"Coba takokna menjangan kae!" clathune Truwelu karo mencolot mlayu ninggalake Kancil.

Kancil terus ngawe menjangan sing lagi ndlosor ing cedhak belik. Menjangan enggal ngadeg lan mlaku nyedhaki Kancil. Kancil enggal nyritakake uripe wedhus prucul.

"Wah, aku ora bisa. Uripku ya ngono, terus-terusan diancam Macan keparat."

"Manawa ujug-ujug ketemu Macan kowe piye, Menjangan?"

"Mlayu sipak kuping, ora mikir apa-apa sing penting nyawaku slamet."

Pranyata kewan-kewan iku akeh sing dadi mungsuhe Macan Gembong. Meh saben kewan alas dadi calon panganane. Wusana ya mung pinter-pinter anggone padha ngoncati bebaya. Nanging Kancil dhewe malah durung crita manawa sejatine dheweke uga diancam Macan Gembong. Malah kira-kira dosane sing paling akeh, lan dadi sasaran utamane Macan Gembong sing kondhang kanthi sebutan *Raja hutan* iku.

"Ngono iku lho Dhus, menange kewan gedhe. Sajak sawiyah-wiyah karo kewan cilik bangsane awake dhewe ngene iki. Awakmu krungu dhewe, Truwelu diancam, Menjangan ya ngono. Aku kira-kira ya ngono lho Dhus. Wong kapan kae

weruh klebatku, matane jlalatan wae. Untung aku enggal njranthal mlebu grumbul."

"Piye ya Cil, aku iki. Kok kaningaya ya dadi kewan cilik."

"Wis saiki ngene wae, intine aku ora bisa nulung awakmu. Ayo saiki padha-padha golek akal amrih slamete awake dhewe-dhewe."

Bubar iku Wedhus Pruculmlaku ngalih, ora keru Cempene ngetutake ing mburine. Sapungkure wedhus prucul, batine Kancil ngguya-ngguyu. Piye ora, manawa Macan Gembong terus-terusan ngancam Wedhus Prucul utawa malah-malah bisa kasil motheng-motheng awake wedhus prucul, anggane ngithi-ithi Kancil rak ya suda. Kono-kono, kepara Kancil malah nyedhake supaya Wedhus Prucul enggal ketemu Macan Gembong. Lan awake dhewe uwal saka pengincime. Kapokmu kapan, Can ... ndang panganan Wedhus Prucul kae, grenenge Kancil karo ndlosor njujurake sikile.

Srengenge tansaya mudhun, ancang-ancang arep ndlesep langit kulon. Ya ngepasi wayah surup ngono iku biasane Macan Gembong wiwit metu saka papan pandhelikane, saba golek mangsan.

"Aoom ..."

Tratab. Krungu suwarane Macan saka kadohan, atine Wedhus Prucul dheg-dhegan dhadhane kaya bengkah-bengkaha. Wedhus Prucul mandheg, Cempene melu mandheg. Pas mandheg iku Cempene ngambus-ambus pupus sunthen jati. Ora mung diambus-ambus thok, wusana dicakot lan dikemah-kemah.

"Lho, lambemu kok abang mangan apa?" Cempe iku ora semaur. "Wo, mangan pupus jati ta?" sambunge. Iki nemu akal aku! batine.

Nemu cara dadakan. Babon Wedhus Prucul cepet-cepet melu ngemah-ngemah pupus sunthen jati. Cangkem, ilat, lan lambene dadi abang mbranang. Semono uga Cempene, sing mau isih kurang abang dikongkon ngemah-ngemah maneh.

"Haaa, iki Wedhus Prucul, manuta dadi panganku kowe! Lho, lambemu karo lambene anakmu kok abang bakeh kena apa?" Macan Gembong mandheg mangu.

"Heh Can, ngertia, aku mau mentas mangan kancamu, Macan Gembong buntung kae. Ora percaya? Coba inguken, kae endhase tak cemplungake belik kono! Inguken!"

Macan Gembong ngedhap atine. banjur klendheh-klendheh marani belik, inguk-inguk. Masa Wedhus Prucul wani mangan buntung kancaku, batine.

Pethungul.

"Heh, keparat! tenan Dhus, endhase kancaku kok cemplungake belik iki! Kurang ajar, Wedhus edan kowe!" muni ngono karo nggendring mlayu ngetepeng ninggal Wedhus Prucul sing isih plenggang-plenggang.

"Kapokmu kapan kowe, andene wedi karo ayang-ayange endhase dhewe. Slamet-slamet!" grenenge Wedhus Prucul karo mesam-mesem.

Nyicil ayem sethithik. Wedhus Prucul duwe akal anyar. Tur akale gampang wae, sawayah-wayah golek pupus sunthen jati ora kangelan. Nyatane akeh alas rusak, akeh tunggak jati sing uwite mentas rame-rame diregori. Thukul niat apike, mengko manawa ketemu kancakancane kewan sing dadi mangsane Macan Gembong arep ditulari akale. Beda karo Kancil, ana kancane njaluk tulung malah diblesekake pisan. Mentala mangan kancane dhewe, bebasane. Dadi ngono iku mau, Kancil tega mangan kancane dhewe, mula ora aran aneh lamun ana menungsa tega mangan kancane dhewe. Carane, kepengkok perkara sethithik wae tega ngeblesake pisan, tinimbang dhuwit sap dipangan wong liya, disikat dhewe wae lumayan, Kancil iku mau lambange! Dadi sajake Kancil mau wis duwe pikiran, ora sesuk mangan apa nanging sesuk mangan sapa. Kancil keparat!

"Wis ngger, Cempe anakku, saiki uripe awake rada aman."

"Macan mau kena apa kok mlayu sipat kuping?"

"Wedi karo awake dhewe! Merga tak apusi manawa awake dhewe mentas mangan kancane. Iki buktine, lambeku lan lambemu abang kabeh."

"Wong tuwaku pinter tenan."

"Terus sing ana belik mau, sejatine ayang-ayang endhase dhewe nalika nginguk banyu belik, tak apusi manawa iku endhase kancane."

"Eeee, Macan ki bodho ane," cluluke Cempe ora njawani.

Bubar kedadeyan iku, saben-saben Macan Gembong weruh klebate wedhus prucul, cepet-cepet nggenthirit mlayu golek slamet. Wedi yen katut dipangan kaya kancane sing endhase disemplungake belik. Malah Wedhus Pruculweruh Macan Gembong lagi mlaku karo kwer-kwer nyeret Kancil, bareng weruh klebate Wedhus Pruculmara-mara bleber...mlayu ninggal mangsane.

"Apes timen awakmu Cil, dadi pangane Macan Gembong. Ya wis, tak upakara awakmu, tak kubur sing apik lan tak hormati kaya dene pahlawan. Sebab awakmu tau tak jaluki tulung, senjata awakmu ora bisa nanging sethithik-sethithik wis madhangake pikirku."

Akeh-akeh Wedhus Pruculndremimil ing sandhinge bathang Kancil.

Kaya ngono iku sipate kewan cilik. Tansah cedhak karo rasa welas asih. Ora duwe rasa cubriya babar pisan, nanging tansah aweh hormat marang sapadhadha. Wong cilik iku biasane tansah ngugemi falsafahe tawon, tawon iku ora tau mencok ing pang kayu banjur pange semplah utawa tugel, tawon tansah aweh kekuwatan marang menungsa sing awujud madu, lan tawon ora gelem nglarani menungsa manawa ora ngancam uripe. Rak ya ngono ta panguripane wong cilik iku? Wedhus Prucul mau pralambane!

Yen Macan Gembong? Wah, ngendelake gedhene, ngagulagulake rosane, lan rumangsa paling kuwasa. Kabeh kewan cilik diancam patine, kabeh-kabeh arep didadekake mangsane, lan sok sapoa bakal *disikat habis*. Sajak sawiyah-wiyah karo sapadha-padha kewan, eee...jebul kalahe mung karo ayang-ayange endhase dhewe. Musuh kewan cilik sing tansah dikuya-kuya uripe, mula ana tembung aja dumeh manawa duwe jabatan, aja dumeh lamun dadi wong sugih, aja dumeh uga senajan mung dadi wong cilik, lan

isih akeh aja dumeh-aja dumeh liyane. Muga-muga dongeng **Macan lan Wedhus Prucul** kasebut kena kanggo conto ing bebrayan agung iki.